

Рівненський державний гуманітарний університет

Інститут психології та педагогіки РДГУ Психолого-природничий факультет

Кафедра вікової та педагогічної психології

НАУКОВА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

НА ТЕМУ:

**«Соціальні та психологічні фактори прояву агресивної поведінки сучасної
молоді»**

Виконала:
спеціальності 053 Психологія
Рожко Любов Миколаївна
(прізвище та ініціали)

Керівник: доц. Яцюк Н.О
(прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(прізвище та ініціали)

Рівне 2021

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Теоретичні дослідження прояву агресивної поведінки сучасної молоді	
1.1 Психологічний аналіз явища агресії.....	7
1.2 Сучасні теорії виникнення агресивної поведінки.....	12
1.3 Особливості та соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді.....	19
Розділ II. Експериментальне дослідження соціальних та психологічних факторів прояву агресивної поведінки сучасної молоді	
2.1 Організація та методи дослідження.....	
2.2 Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	34
Розділ III. Аналіз емпіричного дослідження впливу агресивної поведінки сучасної молоді	
3.1 Обґрунтування змісту та процедури психокорекційної тренінгової програми.....	41
3.2 Перевірка ефективності впровадження експериментальної тренінгової програми.....	
Висновки.....	62
Список використаних джерел	
Додатки	

Анотація

В роботі показано доречність вивчення факторів, які мають вплив на підвищення агресивних проявів серед молоді, різку зміну типів поведінки, індивідуальне спілкування особистостей, що набирає конфліктний характер.

Обізнаність факторів, які сприяють виникненню агресивних проявів в індивідуальних конфліктах, дасть можливість підготувати сукупність методів, які будуть направлені та профілактику та вдале вирішення міжособистістих конфліктів, оскільки молодь є не тільки активною та динамічною складовою соціальної організації суспільства, а також є майбутнім нашого суспільства.

Важливість дослідження визначається рядом причин. В першу чергу питання агресії є досить актуальним протягом всього часу вдосконалення та розвитку людства. В сучасному світі цивілізація не лише не долає прояви агресії, а навпаки спонукає до її проявів. Також, в психології не достатньо вирішена проблема причин агресивних проявів, ступінь впливу на виникнення цього явища та їх місця. Такі дослідники як З.Фрейд та К.Лоренц звертали увагу на внутрішні біологічні фактори, А.Бандура, Л.Берковітц, Д.Доллард, Н.Міллер та А.Макаренко віддавали перевагу зовнішнім соціальним факторам. Отже, питання агресії чимало в чому лишається цілком відкритим. Через тісну спорідненість та залежність з великою кількістю об'єктивних та суб'єктивних складових суспільства, соціальні та психологічні фактори свої особисті необхідності розвитку та функціонування.

На теперішній час, коли наше суспільство перебуває в передумовах змін соціальної системи, змін мотиваційних структур особистості, вивчення соціальних та психологічних факторів агресивних проявів особистості є надзвичайно актуальним.

Об'єктом дослідження є агресивні прояви, як соціально-психологічний феномен.

Предметом дослідження є соціальні психологічні фактори, їх роль відносно певних особистісних характеристик людини та рівні агресивних проявів певних груп молоді.

Метою дослідження є виявлення соціальних та психологічних факторів, що впливають на агресивні прояви сучасної молоді в умовах сучасного суспільства.

Завдання дослідження:

- 1) Проаналізувати явища агресії, її форм прояву, теоретичних підходів щодо причин виникнення агресії, соціально психологічні фактори та особливості агресивних проявів поведінки в сучасній молоді.
- 2) Вивчити рівні та фактори агресивної поведінки в різних статево-вікових групах молоді, та ступінь і характер взаємозв'язку між соціально-психологічними та особистісними факторами агресивних проявів.
- 3) Емпірично дослідити агресивні прояви поведінки.

Методи дослідження. В ході дослідження були використані такі методи: теоретичний аналіз, анкетування, за допомогою опитувальників та проєктивних методик проведено психодіагностичне вимірювання. Отримані емпіричні результати оброблені методами статистичного аналізу.

Джерела дослідження. Концептуальні положення вітчизняних дослідників щодо формування особистості та положень ряду вітчизняних та зарубіжних вчених (Л.С Виготський, О.М Леонт'єв, С.Л Рубінштейн, С.Д Максименко) (А.Бандура, Л. Берковіц, Н.Міллер, Е.Фромм, А.Реан, Д.Доллард та інші) про соціальні та психологічні фактори феномену агресивної поведінки.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в поглибленому розумінні феномену агресивної поведінки сучасної молоді. Підтвердження відмінності між феноменом агресії та агресивності. Отримані результати допомогли виявити основне джерело серед молоді – насильство, та спростувати уявлення людей в наш час про зростання агресивних особистостей, як причин ростання агресії в сучасному суспільстві. Був досліджений механізм впливу факторів агресивної поведінки в залежності від особистісних та демографічних характеристик людей. В ході дослідження отримали дані про рівні агресивних проявів в різних соціально-статевих груп молоді, що забезпечують стереотип уявлення про підвищені агресивні прояви серед сучасної молоді.

Практичне значення отриманих результатів полягає в подальшому використанні висновків щодо особливостей прояву, сутності молодіжної агресії, соціальних та психологічних факторів виникнення в процесі виховання, психопрофілактики та психокорекційних робіт з молоддю з делінквентною поведінкою.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та складається із вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок.

ВСТУП

Актуальність теми. Багато років поспіль однією із актуальних проблем є феномен агресивної поведінки людей. Агресія, будучи багатогранним явищем, досліджувалась різними фахівцями, тому цей феномен трактується різними визначеннями та теоріями щодо його виникнення. В попередніх дослідженнях були виявлені основні біологічні, особистісні та соціальні впливи агресії, до сьогодні немає тотожної думки про ступінь впливу на формування та прояв цього феномену. Багато дослідників (З. Фрейд, К. Лоренц) надавали перевагу біологічним факторам, тоді як інші (А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Доллард, Н. Міллер, А. Макаренко) зовнішнім соціальним. Схиляючись до загального генетичного закону, сформульованого Л.С. Виготським, згідно якому будь яка психічна функція в своєму розвитку з'являється спочатку як соціальна, а потім як психологічна, не можна минути увагою соціально-психологічні фактори агресії. [1]

Дослідники Л. Берковіц, Е. Аронсон, Д. Майерс та інші явище агресії визначають як поведінку, яка спрямована на завдання шкоди. Часто агресія асоціюється з емоційними станами (злість, гнів, ненависть), утвореннями мотивації (бажання заподіяти шкоду), когніціями (фантазії та агресивні думки), але саме в основі даного явища лежить саме поведінковий акт (вчинок). Згідно з одним із визначень, поведінка- це «притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем». Але така взаємодія може мати різні прояви, від рефлекторних форм до складних міжособистісних інтеракцій.

На даний час, тема агресії стала однією із найбільш популярних у світовій психології. У зв'язку з цим у Європі та Америці стали регулярними семінари, міжнародні конференції і симпозиуми. Так стається не через моду, скоріше це реакція на незвичайний ріст агресії й насильства в двадцять першому цивілізованому столітті. Така реакція досить адекватна та своєчасна. Проблеми агресії вивчаються не лише в психології, а також іншими науками зі специфічними системами методів.

Німецький психолог Е. Фромм [2] поділяє агресію на злякисну та доброякісну.

В основі класифікації видів агресії є функціональний підхід: Необхідно(корисно) – непотрібно (шкідливо). На його думку, доброякісна агресія є біологічно стійким і являється реакцією на загрозу вітальним інтересам. В свою чергу злякисна агресія не є біологічно стійким, не пов'язана

з збереженням життя та з захистом вітальних інтересів. Злоякісна агресія розглядається як шкідлива.

Згідно з психоаналітичної теорії Фрейда, багато наших дій визначаються інстинктами, зокрема – статевим інстинктом. Коли пригнічується вираз цих інстинктів, виникає потреба в агресії. Згодом вчені психоаналітики розширили гіпотезу пригнічення агресії до положення: коли блокуються будь які зусилля досягнення своєї цілі, виникає агресивне спонукання що мотивує агресивну поведінку до нанесення шкоди людині або об'єкту, які викликають фрустрацію. В даному припущенні існує два основні моменти: перша- це звичайна причина агресії – фрустрація, друга- агресії притаманна властивість органічної потреби: форма енергії, яка зберігається доки не буде досягнуто мети. Найбільшою суперечкою виникає аспект гіпотези пригнічення агресії, пов'язаний з органічною потребою.

У 60-х роках в перших роботах по етології було передбачено, що основною відмінністю між людиною та іншими видами є те, що у тварин розвинуті механізми контролю за їх агресивними інстинктами, а в людини- ні. Навіть якщо агресія включає намір завдати шкоди, це не завжди є головною метою. Агресор роблячи напад на свою жертву може з різних цілей, наприклад в цілях захисту свого життя або прояву патріотизму. [3]

Деякі соціальні психологи вважають, що деякі агресивні дії мотивовані не лише бажанням нанести шкоду жертві агресії. Іноді агресивна поведінка визначається одночасною дією багатьох факторів.

Слід розглянути амбівалентні функції агресії. Існують випадки коли агресія використовується у якості самостійної цінності, за допомогою якої досягається реалізація потреб в певних емоційних переживаннях. Фізична біль або приниження може викликати задоволення, при цьому агресія виступає як самоціль.[4] Часто мотивом жорстокої поведінки є задоволення від факту знущання над іншою людиною. Амбівалентна функція агресії може вважатись як здійснення помсти. Е. Фромм вважає помсту деструктивною формою поведінки і проявом злоякісної агресії.[5] Він вважає що помста не виконує функцію захисту, оскільки вона завжди здійснюється після заподіяння шкоди. Але проблема полягає в тому, що помста часто спрямована на нейтралізацію шкоди яка була заподіяна. Агресія виконує важливу функцію компенсації агресії.

Об'єктом дослідження є агресивні прояви, як соціально-психологічний феномен.

Предметом дослідження є соціальні психологічні фактори, їх роль відносно певних особистісних характеристик людини та рівні агресивних проявів певних груп молоді.

Метою дослідження є виявлення соціальних та психологічних факторів, що впливають на агресивні прояви сучасної молоді в умовах сучасного суспільства.

Завдання дослідження:

- 4) Проаналізувати явища агресії, її форм прояву, теоретичних підходів щодо причин виникнення агресії, соціально психологічні фактори та особливості агресивних проявів поведінки в сучасній молоді.
- 5) Вивчити рівні та фактори агресивної поведінки в різних статево-вікових групах молоді, та ступінь і характер взаємозв'язку між соціально-психологічними та особистісними факторами агресивних проявів.
- 6) Емпірично дослідити агресивні прояви поведінки.

Методи дослідження. В ході дослідження були використані такі методи: теоретичний аналіз, анкетування, за допомогою опитувальників та проєктивних методик проведено психодіагностичне вимірювання. Отримані емпіричні результати оброблені методами статистичного аналізу.

Джерела дослідження. Концептуальні положення вітчизняних дослідників щодо формування особистості та положень ряду вітчизняних та зарубіжних вчених (Л.С Виготський, О.М Леонт'єв, С.Л Рубінштейн, С.Д Максименко) (А.Бандура, Л. Берковіц, Н.Міллер, Е.Фромм, А.Реан, Д.Доллард та інші) про соціальні та психологічні фактори феномену агресивної поведінки.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в поглибленому розумінні феномену агресивної поведінки сучасної молоді. Підтвердження відмінності між феноменом агресії та агресивності. Отримані результати допомогли виявити основне джерело серед молоді – насильство, та спростувати уявлення людей в наш час про зростання агресивних особистостей, як причин ростання агресії в сучасному суспільстві. Був досліджений механізм впливу факторів агресивної поведінки в залежності від особистісних та демографічних характеристик людей. В ході дослідження отримали дані про рівні агресивних проявів в різних соціально-статевих груп молоді, що забезпечують стереотип уявлення про підвищені агресивні прояви серед сучасної молоді.

Практичне значення отриманих результатів полягає в подальшому використанні висновків щодо особливостей прояву, сутності молодіжної агресії, соціальних та психологічних факторів виникнення в процесі виховання, психопрофілактики та психокорекційних робіт з молоддю з делінквентною поведінкою.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та складається із вступу, трьох розділів, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок.

Розділ І.

Теоретичні дослідження прояву агресивної поведінки сучасної молоді

Для того щоб повністю розкрити сутність агресивної поведінки сучасної молоді, потрібно провести загальний теоретичний аналіз феномену агресії, тенденцій в ході вивчення різними вченими-дослідниками та сучасні концепції етіології агресії. Це допоможе визначити особливості агресії в сучасної молоді і соціальні та психологічні фактори, що сприяють її прояву. Цей розділ присвячений для визначення цих питань.

1.1 Психологічний аналіз явища агресії

Агресія – це форма поведінки, ціль якої полягає на образі або спричинення шкоди живій істоті. [6, с 259] Більшість дослідників явище агресії визначає як поведінку що спрямована на заподіяння шкоди[7]. І хоча агресію асоціюють з емоційними станами, такими як гнів, лють, ненависть, бажанням зашкодити, агресивними думками, основою цього явища все ж є поведінковий акт. Категорія поведінки доволі багатозначна і певним чином у психологічній науці є «розмитою». Згідно одного з визначень, поведінка це притаманна живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем. [8] Але відомо, що така «взаємодія» може мати різні прояви, від рефлексорних легких форм до складної міжособистісної інтеракції.

Дослідники Р.Берон та Д. Річардсон вважають, що агресія являє собою поведінку яка є спрямована на заподіяння шкоди або збитку іншим живим істотам, що мають підстави уникати такої поведінки з собою. Згідно визначення можна виділити такі положення:

1. Агресія має на увазі обов'язкове навмисне, цілеспрямоване завдання шкоди жертві.
2. Може розглядатися поведження, що має на увазі завдання шкоди або збитку живим організмам, в якості агресії.
3. Жертви повинні мотивуватись уникненням подібного заподіяння шкоди.[9, С. 214]

Агресію, по Р. Немову, розуміють як ворожість- поведінка людини по відношенню до інших людей, що відрізняється прагненням нанести шкоду та заподіяти неприємності.[10, с 190].

Прояв агресії дуже різноманітний. Розрізняють два основні типи проявів агресії:

- Цільова агресія
- Інструментальна агресія

Цільова агресія виступає як заздалегідь спланований акт здійснення агресії, ціль якого спрямована на завдання шкоди або збитку жертві. Інструментальна відбувається як засіб досягнення певного результату, і сам по собі не є агресивним актом.

Й. Заградова, А. Осинський, Н Левітів запропонували таку структуру агресивного прояву у своїх роботах:

За спрямованістю:

- Агресія спрямована зовні;
- Аутоагресія- спрямована на себе.

За метою:

- Інтелектуальна агресія;
- Ворожа агресія.

За методом вираження:

- Фізична агресія;
- Вербальна агресія.

За ступенем виразності:

- Пряма агресія;
- Непряма агресія.

За наявністю ініціативи:

- Ініціативна агресія;
- Оборонна агресія.

Існують серйозні механізми, що впливають на вираження агресії. Причини агресії в людей можуть бути дуже різними: кожен відомий психолог прагнув висунути свою гіпотезу щодо агресії. Зробивши аналіз даної теми можна зробити висновок, що різноманітність суперечливих теоретичних обґрунтувань, більшість факторів припадають під одну з наступних категорій.

1. Агресія як інстинкт. Більшість психологів вважають, що природа виникнення агресивної поведінки в людини є інстинктивною. Агресія сприяє виживанню, виконуючи три основні функції: боротьба за харчові ресурси та територію, поліпшення генофонду та захист потомства.
2. Агресія в результаті неможливості реалізувати свої потреби. Всі ми стикалися з нездатністю задовольнити певні бажання за будь яких перешкод, в результаті чого практично завжди з'являється агресія та гнів. Вони можуть бути спрямовані на будь які речі, людей або ж навіть на себе.
3. Агресія в результаті навчання. Всі ми в дитинстві вчилися у своїх батьків, манера говорити, вдягатися чи поводитися в цілому. Спостерігали за дорослими і вчилися агресивної поведінки, варіант агресивної поведінки між батьками запам'ятовувався як норма.

Кожна особистість повинна мати визначений ступінь агресивності, оскільки агресія є невід'ємною частинкою активності та адаптивності людини.

В. Клайн вважає, що агресія також має визначені здорові риси, які необхідні для активного життя. Такі якості як: наполегливість, завзятість у досягненні мети, ініціатива, подолання перешкод притаманні лідерам. [15, с 47].

Г. Фешбах відзначив ряд важливих відмінностей у розумінні агресії: експресивну, ворожу та інструментальну. Експресивна агресія- це мимовільний вибух гніву, нецілеспрямований, який швидко припиняється, джерело порушення спокою не завжди зазнає нападу. Ворожа агресія- це вияв агресії, коли головною метою агресора є обов'язково причинення страждань. Люди які виявляють ворожу агресію, мають за мету заподіяти шкоду людині на яку нападають. Інструментальна агресія навпаки характеризує випадки коли агресори переслідують мету що не пов'язана з спричиненням шкоди, тобто особи які проявляють інструментальну агресію не мають за мету нанести збитку іншим. Такі люди використовують агресивні дії в цілях здійснення різних бажань.

Цілі, які не передбачають спричинення шкоди, що стоять за багатьма агресивними діями, включають примушення та самоствердження. За ствердженнями Дж. Паттерсона, діти використовують різні форми негативної поведінки: капризують, відмовляються слухатись, стукають кулаками- це все здійснюється з метою втримати владу над членами сім'ї. Такі дії будуть закріплені, якщо маленькі агресори періодично буде вдаватись змусити свої жертви піти на поступки.

Агресія виявляється в двох формах, таких як ворожа агресія, яка виникає від злості і направлена на спричинення збитку, та інструментальна- розуміється як засіб досягнення будь якої позитивної мети.

Як ми бачимо прояви агресії в людей різноманітні, видатний мислитель Е. Фромм виділив такі типи агресії:

1. Доброякісна агресія. Він вважає, що це «біологічно адаптивна агресія- реакція на загрозу вітальним інтересам індивіда, закладена в філогенезі, властива як людям, так і тваринам; притаманний вибуховий характер, виникає спонтанно як реакція на загрозу, наслідком її є усунення самої загрози або її причини».

Він виділяє декілька видів доброякісної агресії:

1. Псевдоагресія- дія в результаті якої може бути завдано шкода, якій не передували злі наміри.

Ненавмисна агресія. Прикладом такої агресії є випадкове поранення людини(перевірка револьвера і мимовільний постріл, зачіпає людину яка стоїть поблизу. У результаті маємо нещасний випадок.)

Ігрова агресія. Така агресія необхідна в навчальних тренінгах на майстерність, спритність та швидкість реакції. Вона не має руйнівної мети і жодних негативних мотивацій. Прикладом такої агресії є гравець в битві з противником, що виконує дії в цілях досягнення мети, а не бажає завдати навмисної шкоди.

Агресія як самоствердження. Найважливішим видом псевдоагресії є самоствердження. Самоствердження знаходить підтвердження в спостереженнях між впливом чоловічих гормонів і агресивною поведінкою. Існує один важливий факт: людина яка безперешкодно може реалізовувати свою агресію самоствердження, веде себе в меншій мірі вороже, ніж людина в якій відсутня ця якість цілеспрямованої наступальності. Агресія самоствердження підвищує здатність людей до досягнення цілей, і тому значно знижує потребу у придушенні іншої людини.

Оборонна агресія. Така агресія є чинником біологічної адаптації, людина як звір, захищається, коли що-небудь загрожує його вітальним інтересам. Кожна людина потребує емоційної рівноваги, тому будь який замах може викликати гнів; особистість за будь яку ціну намагається позбутися страху та болю. Результатом цього є оборонна агресія.

2. Злоякісна агресія: деструктивність та жорстокість.

Е. Фромм вважає, що біологічно не адаптивна, злоякісна агресія не є захистом від нападу, вона не закладена у філогенезі, це є специфіка для людини, агресія приносить біологічну шкоду і соціальне руйнування. [16,с. 133].

Головними проявами такої агресії є вбивство та жорстокі катування. Вони не мають іншої мети, окрім задоволення. Основою злоякісної агресії є не інстинкт, а людський потенціал.

Такого прояву агресія зустрічається в таких формах як: спонтанна і пов'язана із структурою особистості.

3. Спонтанні форми

Спонтанні прояви агресії обумовлюються не людською природою, а деструктивним потенціалом, що росте певною мірою діючих умовах. В результаті раптових травмуючи обставин такий потенціал мобілізується та дає різке загострення (почуття незадоволеності, війну, політичні та релігійні конфлікти).

а) Деструктивність помсти. Агресивність з помсти – своєрідна реакція особистості на несправедливість, що принесла страждання для людини або будь кому з близьких. Такого виду агресія виникає після завдання шкоди. Вона відрізняється більшою жорстокістю, не випадково існує вираз «жага помсти».

б) Естетична деструктивність. В наслідок того що людина страждає самотністю, є спроби подолання цієї проблеми шляхом переходу в стан естатичного трансю, де відбувається єднання самого себе з природою. Для цього існує чимало можливостей(сексуальний акт, різні ритуали, вживання наркотиків), самогубство теж відноситься в деякій мірі до цієї категорії.

2. Деструктивний характер: садизм.

Садизм – це відчуття абсолютної влади над іншою істотою, відчуття своєї всемогутності. Все більше уявлення про агресію затверджується як мотивовані зовнішні дії, які порушують правила та норми існування людей в суспільстві, та завдає шкоду об'єктам та заподіює фізичний збиток людям викликаючи цим психологічний дискомфорт. Через такі дії агресора що вступають в протиріччя з нормами кримінального права, і він стає об'єктом кримінально-правової дії.

Отже, можна зробити висновок, що в наш час визначення агресії не є вичерпними, але дивлячись на розбіжності в інтерпретації агресії, ідея

спричинення шкоди(збитку) іншому об'єкту(суб'єкту) присутній майже в усіх авторів.

1.2 Сучасні теорії виникнення агресивної поведінки

Головною метою з теми агресії залишається пошук її причини та аналіз природи факторів, які сприяють агресії. Можемо виділити два основні напрямки пошуків:

- 1) Виявлення ряду індивідуально-особистісних ознак сприяють усвідомленню ролі і місця суб'єкта агресії в розбіжностях що спостерігаються та проявляються у видах діяльності. Американські соціологи та психологи К. Джеклін, Р. Джин та інші досліджують агресію за статевими характеристиками суб'єкта. Вчені П. Белл, Е. О'Ніл, Р.Роджерс приділяли велике місце питанню про те, який вплив дає вплив на прояви міжособистісної агресії приналежності індивіда.
- 2) Бажання розкрити природу дій зовнішніх чинників істотно впливає на прояв агресії. Тобто, негативні фактори навколишнього середовища, такі як вплив шуму, забруднення повітря, води, велике скупчення людей та зазіхання на особистий простір.

В дослідженнях цього напрямку певне місце займають питання про з'ясування ролі чинників таких як наркотики та алкоголь. Оскільки на сьогодні це одна із найважливіших проблем у світі.

Вивчення індивідуальних зовнішніх та соціальних факторів які впливають на агресивну поведінку.

Поведінку яку вважають більшість соціальних психологів є спільною функцією окремої особистості та її оточення. Іншими словами поведінка індивіда в суспільстві визначається впливами ситуацій, в яких він виявляється та тими якостями, емоціями та схильностями, що виявляють в цих ситуаціях. Багато сучасних теорій показали, що агресивна поведінка визначається зовнішніми факторами, які мають відношення до ситуації чи до навколишнього оточення, когнітивними змінними та системами, а також внутрішніми чинниками, що відображають характерні риси та схильності агресорів. Важливу роль у визначенні ймовірності того чи стануть конкретні особи агресорами або жертвами є риси характеру. Але не лише риси характеру впливають на поведінку людини, багато дослідників стверджують, що людські істоти не є схильними поводитися в звичній манері незалежно від перебігу часу та різних ситуацій, реакція людей значною мірою обумовлені поточними ситуаціями, та змінюються у відповідь на зміну зовнішніх умов.

Поведінкові реакції особистості залежать від установок та внутрішніх стандартів. До важливих установок відносяться різні форми забобонів. До прикладу расові забобони є одними з найважливіших джерел міжрасової агресії, тобто особи які мають сильне упередження проти іншої раси, поводять себе більш агресивно та викликають в них неприязнь «чужинцям» аніж членам власної групи.

Певні дослідження показали, якщо порівнювати чоловічу та жіночу стать, чоловіки демонструють прямі рівні, жінки - непрямі, тобто не вираженою у фізичних діях агресії. Окрім цього, чоловіки на відмінну від жінок виступають в якості об'єктів фізичного насильства, в той час жінки стають жертвами сексуальних домагань та брутальності у подружніх стосунках.

Зовнішні прояви агресії – це особливості середовища, які підвищують ймовірність виникнення агресивних проявів. Наприклад висока температура повітря підвищує імовірні прояви агресії. Існує ряд середовищ них стресорів які також відіграють роль зовнішніх проявів агресії. До прикладу шум підсилюючи порушення, сприяє зростанню агресії. Скупченість також може спровокувати агресію. Деякі спостереження свідчать, що агресивна реакція може посилюватись і тоді коли в повітрі містяться деякі забруднюючі агенти, такі як: сигаретний дим або ж неприємні запахи.

Також агресивні реакції можуть як посилюватись, так і придушуватись, в разі тих аспектів ситуації, що несуть вплив на ступінь та характер особистісного самоусвідомлення. Тобто коли людина зрозуміє свій вчинок з потенційною реакцією жертви чи представників правопорядку, це говорить про публічне самоусвідомлення. Цей тип особистісного самоусвідомлення сприяє зниженню імовірності прояву агресивних реакцій.

Головною метою з теми агресії залишається пошук її причини та аналіз природи факторів, які сприяють агресії. Можемо виділити два основні напрямки пошуків:

- 1) Виявлення ряду індивідуально-особистісних ознак сприяють усвідомленню ролі і місця суб'єкта агресії в розбіжностях що спостерігаються та проявляються у видах діяльності. Американські соціологи та психологи К. Джеклін, Р. Джин та інші досліджують агресію за статевими характеристиками суб'єкта. Вчені П. Белл, Е. О'Ніл, Р.Роджерс приділяли велике місце питанню про те, який вплив дає вплив на прояви міжособистісної агресії приналежності індивіда.

2) Бажання розкрити природу дій зовнішніх чинників істотно впливає на прояв агресії. Тобто, негативні фактори навколишнього середовища, такі як вплив шуму, забруднення повітря, води, велике скупчення людей та зазіхання на особистий простір.

В дослідженнях цього напрямку певне місце займають питання про з'ясування ролі чинників таких як наркотики та алкоголь. Оскільки на сьогодні це одна із найважливіших проблем у світі.

Вивчення індивідуальних зовнішніх та соціальних факторів які впливають на агресивну поведінку.

Поведінку яку вважають більшість соціальних психологів є спільною функцією окремої особистості та її оточення. Іншими словами поведінка індивіда в суспільстві визначається впливами ситуацій, в яких він виявляється та тими якостями, емоціями та схильностями, що виявляють в цих ситуаціях. Багато сучасних теорій показали, що агресивна поведінка визначається зовнішніми факторами, які мають відношення до ситуації чи до навколишнього оточення, когнітивними змінними та системами, а також внутрішніми чинниками, що відображають характерні риси та схильності агресорів. Важливу роль у визначенні ймовірності того чи стануть конкретні особи агресорами або жертвами є риси характеру. Але не лише риси характеру впливають на поведінку людини, багато дослідників стверджують, що людські істоти не є схильними поводитися в звичній манері незалежно від перебігу часу та різних ситуацій, реакція людей значною мірою обумовлені поточними ситуаціями, та змінюються у відповідь на зміну зовнішніх умов.

Поведінкові реакції особистості залежать від установок та внутрішніх стандартів. До важливих установок відносяться різні форми забобонів. До прикладу расові забобони є одними з найважливіших джерел міжрасової агресії, тобто особи які мають сильне упередження проти іншої раси, поводять себе більш агресивно та викликають в них неприязнь «чужинцям» аніж членам власної групи.

Певні дослідження показали, якщо порівнювати чоловічу та жіночу стать, чоловіки демонструють прямі рівні, жінки - непрямі, тобто не вираженою у фізичних діях агресії. Окрім цього, чоловіки на відмінну від жінок виступають в якості об'єктів фізичного насильства, в той час жінки стають жертвами сексуальних домагань та брутальності у подружніх стосунках.

Зовнішні прояви агресії – це особливості середовища, які підвищують ймовірність виникнення агресивних проявів. Наприклад висока температура повітря підвищує імовірні прояви агресії. Існує ряд середовищ них стресорів які також відіграють роль зовнішніх проявів агресії. До прикладу шум підсилюючи порушення, сприяє зростанню агресії. Скупченість також може спровокувати агресію. Деякі спостереження свідчать, що агресивна реакція може посилюватись і тоді коли в повітрі містяться деякі забруднюючі агенти, такі як: сигаретний дим або ж неприємні запахи.

Також агресивні реакції можуть як посилюватись, так і придушуватись, в разі тих аспектів ситуації, що несуть вплив на ступінь та характер особистісного самоусвідомлення. Тобто коли людина зрозуміє свій вчинок з потенційною реакцією жертви чи представників правопорядку, це говорить про публічне самоусвідомлення. Цей тип особистісного самоусвідомлення сприяє зниженню імовірності прояву агресивних реакцій.

Першою з теорій є теорія потягу, автором цієї теорії є З. Фрейд. Саме він вважав, що агресивна поведінка в своїй природі інстинктивне та неминуче. В людині існує два могутні інстинкти: сексуальний (лібідо) та інстинкт потягу до смерті (танатос). Енергія першого типу спрямована на те, щоб зміцнити, зберегти та відтворити життя. Енергія другого типу навпаки, на руйнування та припинення життя. Вчений затверджував, що будь яка людська є результатом складної взаємодії цих інстинктів, між ними існує постійна напруга. Через існування гострого конфлікту між збереженням життя і її руйнуванням, інші механізми служать меті направляти енергію танатоса зовні, у напрямку від «Я». Якщо ж енергія танатоса не буде звернена зовні, це може призвести до руйнування індивідуума. Отже, танатос побічно сприяє тому, що агресія виводиться назовні і спрямовується на інших.

Іншими словами, щоб зменшити імовірність прояву небезпечних дій може зовнішній прояв емоцій, які супроводжують агресію. [17, с.280]

Завдяки роботам К. Лоренца ця тема отримала нове звучання, він дотримувався еволюційного підходу до агресії, що було схоже з позицією З.Фрейда.

Згідно роботи К. Лоренца, агресія бере початок з уродженого інстинкту боротьби за виживання, яке присутнє у людей так само, як і в інших істот. Він вважає, що агресивна енергія, джерелом якої є інстинкт боротьби за виживання, генерується в організмі спонтанно, безупинно, у постійному темпі,

накопичуючись з часом. Таким чином, розгортання агресивних дій це спільна функція накопичення агресивної енергії та наявності стимулів, які полегшують розрядку агресії. Чим більша кількість агресивної енергії існує в даний момент, тим менший стимул потрібен щоб агресія вийшла назовні, тобто агресивна поведінка може виникнути спонтанно.

К. Лоренц зазначив, що крім вродженого інстинкту боротьби, живі істоти наділені можливістю придушувати свої прагнення, тобто мають стримуючий початок, який перешкоджає нападу на представників свого виду. Люди мають більш слабкий стримуючий початок, ніж тварини.

Наступна фрустраційна теорія яку запропонував Д. Доллард, протипоставлена двом вище описаним. В цій теорії агресивна поведінка розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Основні положення теорії звучать так:

- Фрустрація завжди приводить до агресії в будь-якій формі;
- Агресія завжди є результатом фрустрації.

У відношенні спонукання до агресії вирішальне значення мають такі фактори:

1. Ступінь очікування суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети.
2. Сила перешкод на шляху досягнення мети.
3. Кількість послідовних фрустрацій.

Тобто, чим більший ступінь задоволення відчуває суб'єкт, чим сильніші перешкоди та чим більша кількість реакцій блокується, тим сильніший буде поштовх до агресивної поведінки. Якщо ж фрустрації впливають одна за одною, то їхня сила буде сукупною і може викликати агресивну реакцію більшої сили.

Д. Доллард та співавтори прийшли до висновку, що агресивна поведінка не виявляється в той же момент фрустрації насамперед через погрозу покарання. В такому випадку відбувається спад у результаті якого агресивна дія направляється на інших людей, напад на яку асоціюється з найменшими покараннями. [16, с. 29].

Теорія соціального навчання трактується тим, що агресія являє собою опанованим поводження в процесі соціалізації через спостереження відповідної послідовності дій і соціальне підкріплення. Відбувається вивчення людської поведінки.

А. Бандура запропонував цю теорію і представив роботу у виді таблиці 1.1., де пояснюється засвоєння, провокування і регуляція агресивної поведінки.

Таблиця 1.1

Теорія соціального навчання А. Бандури

Агресія яка відбувається за допомогою:	Біологічних факторів, таких як: гормони, нервова система. Навчання: безпосередній досвід, спостереження.
Агресія провокується:	Впливом шаблонів, таких як: порушення, увага. Неприйнятими звертаннями: фрустрація. Спонукальними мотивами: гроші, замилювання. Інструкціями: накази. Ексцентричними переконаннями: параноїдальними переконаннями.
Агресія регулюється:	Зовнішніми заохоченнями та покараннями, такими як: матеріальна винагорода, неприємні наслідки. Вікарне підкріплення (приклад: спостереження за тим, як заохочують або карають інших). Механізми саморегуляції (гордість, провина)

Він вважає, аналіз агресивної поведінки вимагає обліку трьох складових:

1. Способи засвоєння подібних дій;
2. Фактори, які провокують їх прояву;
3. Умови, за яких вони закріплюються [16, с.250].

Особливе значення приділяється навчання, впливу первинних посередників соціалізації, а саме вплив батьків агресивною поведінкою на навчання дітей. Було доведено, що саме поведінка батьків виступає як модель агресії, наслідком чого в таких батьків бувають агресивні діти. Ця теорія затверджує, що прямим заохоченням такої поведінки є засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій. Тобто отримання підкріплення за агресивні дії підвищує імовірність, що такі дії будуть все більше повторюватись. Важливе значення має результативна агресія, іншими словами досягнення успіху при використанні

агресивних дій. Також сюди відносяться і вікарний досвід, спостереження заохочення агресивних дій в інших. До спонукання агресії відносять соціальне заохочення та покарання. Самозаохочення і само покарання є моделями відкритої агресії, регульовані покаранням та заохоченням, які людина встановлює сама для себе.

Варто зазначити, що саме ця теорія дає набагато більше можливостей запобігти та контролювати людську агресію. На це є дві причини:

1. Згідно теорії, агресія є придбаною моделлю соціальної поведінки.
2. Соціальне навчання передбачає прояв агресії лише у визначені соціальні умови.

На сьогодні теорія соціального навчання є найбільш ефективною в агресивній поведінці, особливо якщо існує зведення про агресора і ситуацію соціального розвитку.

Тобто, у вище зазначених теоріях, які пояснюють природу агресивності, можна зробити такі висновки:

1. Прояви агресії пояснюють соціальні та біологічні фактори.
2. Агресія може бути не тільки жорстокою, а й нормальною реакцією індивіда у боротьбі за виживання.
3. Агресія може бути ослаблена або спрямована на соціально прийнятні рамки за допомогою позитивного підкріплення неагресивного поведіння, орієнтація людини на позитивну модель поведінки, зміна умов, які сприяють прояву агресії.

1.3 Особливості та соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді.

Особливості підліткового та юнацького віку накладають відбиток та агресивну поведінку молоді. І. Горькова виділяє такі особливості агресії: висока афективна зарядженість поведінкових реакцій, імпульсивний характер реагування на ситуації фрустрацій, короткочасність реакцій з критичним виходом, низький рівень стимуляції, недиференційований напрям реагування, високий рівень готовності до агресії. [18].

Вітчизняна дослідниця В. Іванова зазначила, що агресивна поведінка молоді постає способом задоволення потреби в спілкуванні, самовираженні та само затвердженні, реакція на неблагополучну ситуацію в сім'ї та жорстоке ставлення з боку батьків. [19] Російський дослідник В. Знаков, виділив три основні функції агресивної поведінки в підлітковому віці: агресія, як засіб самоствердження; захисна реакція, тобто як засіб відстоювання свого «Я» в конфліктних ситуаціях, та інструментальна агресія[20].

Дослідження російського дослідника С. Журавльова показали, що були виявлені причини якими сучасні підлітки пояснюють насильницькі дії інших людей, тобто феномен каузальної атрибуції. Серед основних причин є названі ті наступні: алкогольне сп'яніння (57%), наркотична залежність (58% опитаних), корисні мотиви агресора (47%), насильство у відповідь на насильство (самозахист) (30%) [21].

Існує ряд дослідників, які зазначають, що агресія молоді носить ворожий, а не інструментальний характер, у більшості випадків, тобто є самоціллю. Точка зору Н.Алікіної є цікавою в цьому плані, вона вважає що в звідомості неповнолітніх ворожий та інструментальний тип агресії не розрізняються, а зливаються в одну дію. А дорослі люди на суб'єктивному рівні чітко можуть диференціювати ці типи поведінки.[22].

Існують різні типи агресії серед підлітків, які були проведені російським фахівцем Л.Семенюком. На підставі цього, з віком у підлітків зростає частота проявів форм агресії(фізичної, непрямой, вербальної) [23]. Динаміка форм агресивної поведінки відображена в таблиці 1.2

Таблиця 1.2.

Прояв форм агресії у підлітків 10-15 років [23]

№	Вікова група	Форми агресії			
		фізична	Непряма	вербальна	негативізм
1	10-11 років	49	32	44	45
2	12-13 років	56	48	51	64
3	14-15 років	61	51	72	65

За даними російського дослідника А. Реана, високі показники спонтанної агресії мають 53% сучасних старшокласників, низькі - лише 9%, високу реактивну агресію в якості типової поведінкової реакції – 47%, низьку – лише 4%, високий рівень роздратованості – 56%, низький – 4%. [24] .

Вітчизняний дослідник Д.Неміровський зазначив, що з віком готовність молоді до прояву фізичної агресії зростає, така відмітка певною мірою співпадає з результатами Л. Семенюка. Згідно досліджень, вчений Д.Неміровський відмічає: у віці до 14 років готовність завдати фізичної шкоди було 22,1 %, у віці 14-15 років – 58,1%, у віці 16-18 років – 75,2%. [25]. Причинами високої готовності молоді до застосування фізичної агресії дослідник Д.Неміровський розглядає в таких наступних моментах: як самий простий спосіб ствердження та вирішення проблемних ситуацій; така агресія не завжди веде до покарання в кримінальному порядку; та як правило, не потребує застосування підручних засобів.[25].

Також в ряді дослідження були отримані результати, що певною мірою заперечують вищенаведені тенденції. Західні фахівці зазначають що існує тенденція поступового зниження рівня фізичної агресії у великої кількості підлітків чоловічої статі(з 12 до 15 років). Цікавим фактом є те що М.Яремчук говорить про тенденцію, що з віком загальна агресивність хлопчиків зростає, а у дівчат лишається на тому ж рівні [27]. Вітчизняний дослідник Г.Гайдукевич в своєму дослідженні виявив тенденцію постійного зростання вербальної та непрямой агресії в курсантів військового училища. Тобто, можна сказати, що в

процесі соціалізації особистості агресія набуває форм які в меншій мірі засуджуються суспільством.

Результати соціологічного дослідження, яке провів дослідник В.Попов серед молоді, показали що респонденти віком від 22 років частіше вступають в роль потерпілих від насильства, а респонденти до 18 років частіше виступають в ролі «агресора»[28] . Тобто, підтверджується актуальність проблеми вивчення агресивної поведінки підліткового та юнацького віку.

Ще в 1960-1970 рр. радянськими вченими було виявлено такі вікові особливості кримінальної мотивації, як мотивація кримінально-насильницьких злочинів в якій першою причиною є «безмотивність», тобто невміння людей чітко визначати причину своїх злочинів. Також значну роль відіграє мотив впливу підняття авторитету та друзів [29, с. 173].

Аналізуючи насильницькі злочини неповнолітніх, дослідник В.Васильєв особливий акцент робить на так званих «швидкоплинних» злочинах, що відбуваються спонтанно, за рахунок неусвідомлених мотивів. Він зазначив, що специфічна особливість насильницьких злочинів неповнолітніх є різка неадекватна реакція їх на дії, що провокують злочин. [30, с.624].

Можна виділити кілька факторів агресивної поведінки сучасної молоді, відповідно до існуючих концепцій етіології.

Першим із інститутів соціалізації людини виступає сім'я, тому варто почати аналіз соціально-психологічних факторів агресії саме з неї.

Ряд дослідників вказують, що така характеристика сім'ї як цілісність впливає на становлення агресивної поведінки в дітей та молоді. Це підтверджують результати багатьох досліджень, де велика частка осіб з девіантною поведінкою зростає саме в «неповних» сім'ях[31;35;48;54;58]. Існують дані, що в багатьох диктаторських режимах, майбутніх катів набирали з колишніх вихованців сирітських притулків [32]. В. Тюріна, вітчизняна дослідниця, вважає, що однією з причин розвитку жорстокості в підлітковому віці чоловічої статі з неповноцінних сімей є відсутність у сім'ї прикладу чоловічої поведінки, наслідком чого вони не розрізняють чоловічу та псевдочоловічу(агресивну) поведінку [33]. Проте, існує думка, про те що стереотип про надмірну сукупність протиправних вчинків дітей з неповноцінних сімей є лише результатом соціального очікування відносно девіантності сімей цього типу. Також за результатами інших досліджень, особи чоловічого роду, що мають батька, навпаки, більш проявляють агресивності, ніж ті, які виростили без батька

[34]. Можемо побачити, що кожен окремий випадок має відбиток свого специфічного механізму розвитку агресії.

Також може мати побічний вплив і кількість дітей в родині, адже брати та сестри дають можливість «відпрацювання» навичок агресивної поведінки в ранньому дитинстві.

Фахівці відзначають, що психологічна атмосфера в сім'ї виступає як більш важливий фактор девіантної та деліквентної поведінки молоді, аніж сімейна структура[36]. Відзначають три варіанти таких відносин: 1) батько – мати; 2)батьки – діти; 3) брати- сестри.

Багато досліджень дали результат про те, що агресивні діти в сім'ях є поширений агресивний стиль відносин між батьками. Згідно досліджень Льюїс, 79% агресивних дітей були свідками насильства та жорстокості між батьками [37]. Отож, насильство в сім'ї сильно впливає на дітей, які свідомо чи підсвідомо схильні моделювати поведінку батьків.

Вагомим фактором соціалізації агресії виступає тип відносин «батьки - діти». Багато дослідників виявили взаємозв'язок між відношення мами до малюка в ранньому дитинстві, і пізніший прояв дитиною агресивної поведінки. А.Бандура та Р.Уолтерс американські дослідники вважають, що руйнування відносин залежності підлітків від батьків є одним із головних факторів агресивної поведінки дітей [38].

Згідно досліджень,які були проведені вченими Р. Сірсом, Е. Макобі та Х.Левіним, було виявлено що головними моментами в соціалізації агресії є два фактори: ступінь готовності прощати асоціальні вчинки дітей та суворість покарання агресивної поведінки дітей [39]. В ході результатів емпіричних досліджень було виявлено 4 групи батьків які мають різний тип виховання. Найбільший відсоток агресивних дітей було виявлено в тих сім'ях, де високий рівень поблажливості батьків поєднувався з високою схильністю до покарань [40].

Тенденції наведені вище пізніше були уточнені та підтверджені в дослідженнях А.Бандури та Р. Уолтерса. Ними також були виявлені матеріали агресивних підлітків що поблажливо ставляться до себе з боку своїх дітей, батьки-навпаки. Батьки дітей що мають агресивні прояви, провокували побічно їх до проявів агресії за межами дому, але їх за це іноді суворо карали. Така непослідовність та суперечливість у виховання, згідно дослідникам А.Бандурі та Р.Уолтерсу, є одним з найважливіших факторів у формуванні асоціальних

орієнтації у підлітків. Щодо цих методів виховання можна виокремити наступні тенденції: батьки як агресивних так і неагресивних підлітків майже не відрізняються у використанні методів покарання, батьки агресивних дітей частіше застосовують фізичні покарання, обмеження, відмову в любові, посмішці і тд), батьки неагресивних дітей обмежувались методом переконання [38].

Аналізуючи ряд цих результатів можна зробити висновок, що агресивна поведінка дітей та підлітків в сім'ї формується таким чином:

- 1). Батьки заохочують в своїх дітях агресію. Актуальним є відносно у вихованні хлопців, де батьки намагаються навчити постояти за себе. О. Бовть, вітчизняна дослідниця, вважає, що сучасні умови більшості батьків свідомо віддають перевагу на виховання агресивних дітей, аби ті в майбутньому змогли постояти за себе [41].
- 2). Батьки, через непослідовність у виховних впливах, відсутності контролю та чітких вимог, самі сприяють агресивній поведінці дітей.
- 3). Батьки караючи дітей, провокують агресію. Покарання, а особливо фізичні часто призводять до негативних наслідків у виховному плані. Батьки, котрі часто використовують покарання можуть стати в певній мірі прикладом агресивної поведінки для дітей. Також, діти яких часто карають, можуть намагатися уникнути батьків або ж чинити їм опір. Покарання збуджують дітей, і вони можуть забути причину, яка породила певні дії батьків. І на кінець, покарання змушують лише приховувати зовнішні прояви небажаної поведінки, що часто не усуває їх причини. Отже, не всі покарання здійснюють такий вплив, насамперед часті та неадекватні покарання.

Тривалість та сила деструктивного впливу фізичних покарань виражена в результатах лонгитюдного дослідження, яке було проведене в США вченими Р. Хьюсманом та Л.Проном впродовж 22 років. Дослідники виявили позитивну кореляцію між суворістю покарань, які були застосовані до дітей 8 років, та їх агресивністю вже в 30 років, та жорстокими методами якими виховують власних дітей [42, 59]. Дана тенденція впродовж роки була підтверджена неодноразово в інших дослідженнях [45, 47, 56,63,39]. Існують дані, що найбільший деструктивний вплив на дітей несе, насильство з боку мами[43]. Також існують результати досліджень, де кореляція між агресивною поведінкою мами в дитячому віці та їх дітей в шкільному віці мала незначний та неідейний рівень[44].

Створена модель становлення агресивної поведінки західним дослідником Д. Олуейзом, дає можливість враховувати вплив дитини та поведінку і навпаки, батьків на дітей.(дивитись Додаток 1.) Дана модель фактично підтверджує висновки дослідника Р.Сірса та його колег, про роль факторів у вихованні, таких як поблажливість та суворі покарання.. Г.Патерсоном була розроблена інша модель взаємозв'язку агресивної поведінки дітей та стилем виховання (дивитись Додаток 2), де головним джерелом агресії є методи регулювання дисципліни з боку батьків, що стає підґрунтям для засвоєння дитиною силових методів відстоювання своїх інтересів[46].

Якщо далі аналізувати сімейний вплив на становлення агресивної поведінки молоді, варто розглянути відносини між братами та сестрами. Існує ряд дослідників, які вважають, що насильство між дітьми в одній сім'ї здійснює найбільший вплив, ніж решта типів сімейних відносин. Дослідження дають змогу дійсно прогнозувати агресивну поведінку людей, при наявності агресивних стосунків у відносинах між братами та сестрами [46, 59].

Алкоголізм в сім'ї також має суттєвий вплив на агресію, в тому ж числі і на дітей. У вітчизняній науці проблема зв'язку «Алкоголізм батьків- деликвентна поведінка дітей» вивчалась докладно, та практично у всіх дослідженнях мала підтвердження [49,51,57]. В дослідженні А.Горькової було виявлено що 84% деликвентних підлітків проживали в сім'ї де був алкоголізм батьків, у більшості випадків велике значення мав алкоголізм матері (45%) [52]. Варто відмітити, що алкоголізм батьків виступає в якості передумови агресії дітей та молоді.

З вище зазначених моментів було знайдене підтвердження в дослідженні вченого А.Стаценка. Результати з його досліджень свідчать, що агресивні підлітки точно відрізняються від неагресивних однолітків, за такими факторами як кримінальна поведінка, хронічні конфлікти в сім'ях та між однолітками, зловживання алкоголем, часті скандали та побиття в сім'ї, регулярні фізичні покарання та несправедливий характер покарань [51].

Система освіти, тобто школа, є наступним інститутом соціалізації індивіда після сім'ї. Раніше у вітчизняній педагогіці, прояви агресії в основному, пояснювались недоліками в сімейному вихованні. Вважали, що школа не може бути джерелом насильства. В кінці 80-х – початку 90-х рр., ХХ століття ули оприлюднені перші публікації, де було вказано, що вітчизняна система освіти приховує в собі певний потенціал насильства. На початку 90-х років були проведені соціологічні дослідження підлітків, де було виявлено, що більшість респондентів певним впливом відчують на собі жорстокість вчителів [53].

Вітчизняні фахівці провели дослідження серед вчителів шкіл, де було виявлено, що в мові вчителів деколи використовуються нецензурні слова та вирази, у 90% випадків вони вживаються в спілкуванні з важко вихованими дітьми [55,64]. Дослідження, які були проведені в 90-х рр., російськими дослідниками, дали результат де було виявлено наявність агресивності, як наслідок професійної деформації у вчителів середніх шкіл та вихователів дитячих садочків[57,59,60,61]. Існують дані, що «педагогічна» агресія більш притаманна саме педагогам-жінкам. Відображається це на тих, кого вчать або виховують ці люди.

Російські дослідники зазначили, що існує кілька джерел насильства, що здійснюють вчителі на учнів. Існують дві причини: перша – об'єктивна (система яка існує багато років: уніфікаційна система навчання), друга – суб'єктивна (певною мірою незнання вчителями основ підліткової та дитячої психології) [65].

Розглядаючи типи агресій, слід звернути увагу на проблему агресії типу «учень - учень». Існує багато джерел, де вказано, що вчителі не взмозі контролювати шкільне життя в сучасних умовах, окрім уроків та під час перерв. Тому деякі фахівці відзначають, в сучасних школах є потенційні можливості зловживання більш сильніших та старших учнів над слабшими та меншими [36,66]. Проблема шкільного насильства, є актуальною не тільки по відношенню вітчизняної системи освіти. Часто зустрічаються в ЗМІ, повідомлення де яскраво ілюструються криваві бійки, розстріли учнів та вчителів зі зброї.

Виховний вплив сім'ї та будь яких інших офіційних інститутів соціалізації під час підліткового віку починає знижуватись, саме тоді коли перше місце починає займати вплив груп однолітків. Згідно кримінальної статистики, всі злочини, а саме насильницькі, що здійснені молоддю, носять груповий характер. В роки вітчизняної історії, групові злочини які були скоєнні неповнолітніми, була вища в 1,5 -5 разів більше відносно показників «дорослої» злочинності [67]. Отож, дослідження агресії молоді не можливе без вивчення субкультур та феномену молодіжних груп. В центрі уваги соціалізації молоді та зарубіжної соціології вже довгий час лишаються субкультури, які часто розглядаються як головний інститут соціалізації та агресивної поведінки молоді [68,69]. Після початку появи стійких неформальних молодіжних кримінальних та асоціальних угруповань в СРСР, в радянській науці почалось більш докладне вивчення цих феноменів.

Фахівці виділили типи неформальних молодіжних об'єднань. Однією з найбільш поширених є поділ на асоціальні, про соціальні та антисоціальні [70]. Російський дослідник І.Сундієв виділив групи з епатажним, альтернативним, агресивним та соціальним типами самодіяльності [71]. Згідно такому поділу, угруповання беруть початок протиставленням та силою себе щодо інших груп, за принципом «ми-вони». В групах існують норми такого типу: «я та моя група – найкращі; хто в цьому сумнівається – ворог», «не втрачай можливість продемонструвати силу», «участь в зіткненні з «чужаками» повинні брати всі члени групи» [71]. Одним з прикладів феномену агресивних неформальних молодіжних об'єднань з вітчизняної історії є «Казанський феномен» - це підлітки та молодь стійко угруповані, і були сформовані за територіальним принципом (певний район, квартал чи декілька будинків [72]. Основною особливістю в поведінці таких угруповань є схильність до насильницьких дій групами. Такі бійки мали дуже жорстокий характер, часто застосовувалась вогнепальна та холодна зброя, в нанесенні ушкоджень не було обмежень. Асоціальні молодіжні угруповання не є новинкою в історії, в середині 1920-х рр, в наслідок масової безпритульної молоді після Громадянської війни відбувся «вибух» хуліганства в країні [73]. Агресивного характеру їх діяльність набула в другій половині ХХ ст.. За даними досліджень було виявлено, що в 1983-1984 рр. в міжгрупових сутичках головним чином використовувались металева арматура, кастети, палки і т.п, а вже з другої половини 1980-х рр. використовувалась вогнепальна та холодна зброя [74].

Дослідження, що були проведені вітчизняними вченими, дозволяють виділити основні ознаки угруповань: ієрархічне підпорядкування «молодших» підлітків старшим; регулярні «збори» членів групи; ускладнений вихід з груп; наявність певної території та функціональної структури; забезпечення себе коштами для використання їх в різних цілях; певний одяг/зачіски, використання жаргону для ідентифікації «свій – чужий», наявність зброї, яка використовувалась в бійках; переговори, в які вступали лідери угруповань між собою для вирішення певних спірних питань; певний кодекс, що регулює поведінку в угрупованні, між членами інших угруповань та правоохоронних органів [74,81,83,101,116].

Варто зазначити, що особливості згадані вище, характерні неформальним молодіжним угрупованням також і в західних країнах [75]. Багато дослідників вказують на те, що в таких угрупованнях набуває оберту феномен авторитарного мислення та в пріоритеті люди з авторитарним типом особистості [76, 84]. В таких групах часто виникають ворожі сприйняття інших груп, це відбувається за рахунок власної проекції ворожості на інших та

механізму фільтрації інформації [84]. Л.Яблонський, американський соціолог, припускає, що неформальні молодіжні угруповання варто розглядати як банди, де не існує постійного лідера та чіткої структури [77].

В історії існують випадки, коли такі групи мали офіційний характер. Одним із прикладів є рух «хунвейбінів», що стався в Китаї 1966-1969 рр під час «Культурної революції». Учасниками цього руху були учні та студенти, вони вчиняли погроми та масові вбивства політичних противників та інтелігенції країни. «Хунвейбіни були готові вбивати, пригнічувати та ображати тих, кого вони не вважали за людей... Люди похилого віку уникали з'являтися на вулиці...» [78,87,89].

В роботах відомих філософів ХІХ-ХХ ст., таких як: З.Фрейд, В.Бехтерева, Е.Канетті, Г.Лебон, часто зустрічається ідея про взаємозв'язок феномену агресії та неформальних груп. Існує ряд дослідників, котрі виділяють окремий тип соціальної групи – «агресивний натовп» [79,86].

На сьогодні в західній психології виділяють основні два підходи феномену групової агресії. Один має зв'язок з теорією соціального навчання та акцентується на наявності агресивних установок в групах які знижують рівень особистісного тиску агресії. Другий підхід – концепція, за рахунок якої підвищується анонімність особистості та знижується відповідальність за агресивну поведінку [80]. В Додатку 2 наведений загальний механізм взаємозв'язку феноменів агресії та групи.

Також варто врахувати специфіку підліткової та юнацької субкультури, її визначають як культуру молодого покоління, яка характеризується стилем життя, груповими нормами, поведінкою та стереотипами [56,82].

Досліджуючи цей феномен, вчені відмітили, що серед особливостей феномену молодіжної субкультури деякі ведуть мову про молодіжну кримінальну субкультуру [68, 85]. Вчений А.Коен, в ході аналізу причин її виникнення, вбачає її в конфліктах між поколіннями дорослих та молоді [68]. К.Бютнер вважає, що молодіжна групова культура пов'язується з насильством, це є своєрідним посвяченням себе в світ дорослих [87].

Розглядаючи феномен молодіжної субкультури, варто звернути увагу на музичну складову, а саме рок-музику. Існує ряд досліджень, які дають нам результати про негативний психофізіологічний вплив рок-музики. Така музика провокує зниження мислительної активності, негативні емоції та сприяє прояви агресивної поведінки [88,90]. Російські вчені в 1990-х рр., провели аналіз тексту

пісень 25 рок-груп, в яких виділили такі тенденції: в більшості пісен відсутні загальнолюдські цінності, замість чого в якості цінностей виділені різні види задоволень, таких як секс, наркотики та алкоголь; присутній синдром «агресивної активності» з елементами чорного гумору, насильства, протесту, страху, самоти, загибелі [91].

Досить великий вплив на прояви агресивної поведінки мають засоби масової комунікації, так як вони є не лише предметом сучасного суспільства. Велику роль відіграє телебачення. За даними досліджень, було підраховано що в середньостатистичній сім'ї телевізор працює 7-8 годин на добу. На заході з 1950-х рр., почались систематичні масові вивчення впливу на поведінку людей телевізійних сцен насильства. Ленінградськими психологами вперше були проведені такі дослідження на початку 1980-х рр. [92,95].

Соціальні психологи США такі як: А.Бандура, Л.Ірон, ЛХьюсман, Л.Берковіц та інші, в найбільшій мірі вивчали проблеми «Агресивного ТБ», це пояснюється специфікою американського ТБ. За даними досліджень було визначено, що головними героями американських кінофільмів є наймані вбивці, злочинці, поліцейські тощо, тобто герої, яким притаманний агресивний стиль поведінки [94]. В соціологічних дослідженнях які були проведені щодо мотивів та цілей дій західних кіногероїв, допомогли виявити, що перші місця займають мотиви задоволення сексуальних потреб складає 41% фільмів та 17% - агресивні дії [93,97]. Сцени насильства були присутні в 9 з 10 американських телепередач в 1969 р., їх стало менше в 1981 р.[96]. Дослідження проведені серед підлітків, дають результати, що вказують на те, що фільми з сценами насильства складають значну частину кінофільмів [95,96,97,103]. Російські дослідники, в 1997 році дійшли цього ж висновку. Телепродукція сьогодення є своєрідною стимуляцією до насильницьких дій для дітей та підлітків, вони отримують докладну інформацію щодо можливостей та техніки для здійснення агресивних дій, яку випробовують через свою допитливість [99].

Американськими вченими наприкінці 1990-х рр. було проведене дослідження, за результатами якого можна виявити фактори, які сприяють в дітей та молоді втрату чуттєвості до актів насильства. Дослідження показали, що біля 40% актів насильства на ТБ здійснені «позитивними» персонажами яких часто наслідують діти. 50% сцен насильства на телеекрані не демонструють біль та каліцтво, 70% негативних персонажів не відчують мук сумління після насильницьких дій. Дуже рідко на ТБ зображують тривалі страждання жертв та наслідки насильства [95].

О.Гордякова, в кінці 1990-х рр. провела дослідження, які показали, що для більшості підлітків подобаються телевізійні ролики, що містять сцени насильства та агресії, це пояснюється тим, що такі сцени супроводжуються елементами гумору [11].

Такі загальні висновки були зроблені канадським фахівцем А.Мартінесом, як впливає телебачення та психіку дітей та молоді [95]: є позитивне співвідношення між захопленням ТБ та агресією, яка проявляється на рік пізніше; більш сильнішою емоційною реакцією на ТБ є реакція дівчат а ніж в хлопців, це не залежить від рівня IQ, релігійних особливостей чи соціоекономічного статусу; частий перегляд телепередач чи кінофільмів сприяє посиленню страхів, тривоги, нервозності та агресивних тенденцій; перегляд телепродукції сприяє до ще більш частого перегляду та прийняття легких рішень; певні види телепродукцій здійснюють позитивний вплив на уявлення дітей та сприяють до зменшення агресивних тенденцій.

Варто зазначити, що реакція на будь яку телевізійну програму напряму залежить від особистісних характеристик. На початку 1980-х рр., Ленінградськими психологами було проведене дослідження, де виявили, що переглядаючи сцени насильства, здійснюється пригнічений вплив на дівчаток та збуджуючий на хлопчиків [92,95]. Згідно результатів дослідження, які були здійснені американськими дослідниками, найбільш сприятливим підвищенням наслідуванням агресивної поведінки по ТБ, вважають вік 8-9 років [12].

Від оточення людини залежить сприйняття інформації [13]. Західні спеціалісти зазначають, щоб знизити негативний вплив телевізійних сцен насильства на дітей, батьки повинні обговорювати це після перегляду [14,12]. Існує ряд дослідників, які стверджують, що телвізійні сцени насильства переходять в реальність, в тому випадку коли людина вірить в реальність сцен з телеекрану, мультфільми з агресивними елементами не здійснюють такий вплив на дітей та підлітків, як «агресивні» фільми [100]. В сучасному суспільстві джерелом інформації про насильницькі дії є не лише фільми, а й інші види, зокрема кримінальні теленовини [102].

Фактори, які були розглянути вище, можна вважати універсальними факторами агресивної поведінки, оскільки вони мають місце майже в усьому сучасному суспільстві, незалежно від соціального та економічного становища. Але не варто забувати про специфічні фактори, які обумовлені соціально-економічною ситуацією в певному суспільстві. Б.Ананьев акцентував увагу на політичні, економічні та інші фактори впливу [104].

Як відомо, поведінка людини залежить не лише особистісними факторами, а й соціальною ситуацією, в якій знаходиться. Таке твердження обумовлене видатним психологом К.Левіним, та відображається формулою 1.1.

Формула 1.1.

Фактори поведінки людини [123].

$$B = f [P ; S]$$

де B - поведінка, P - особистість, S - ситуація, “психологічне оточення”.

Чинники агресивної поведінки, які розглянули вище, можна вважати факторами-передумовами, конкретна соціальна ситуація виступає як фактор-причина агресії.

М.Аргайл, англійський дослідник, визначив соціальну ситуацію, як сукупність характеристик соціальної події, яка впливає на особистість [105]. Згідно якому, соціальна ситуація визначається такими факторами: правила, ролі, цілі, послідовність поведінкових актів, елементарні дії, фізичне середовище, мова та мовлення, труднощі та їх подолання [105].

Головним фактором агресивної поведінки людей виступає конфлікт, що містить вербальний або фізичний напад. Деякі дослідники відмічають тісний взаємозв'язок між феноменом агресії та конфлікту [42,46,106], натомість деякі конфліктологи у визначенні поняття «конфлікт» включають як компонент агресивної поведінки [48].

Варто зазначити, що появі конфліктних ситуацій сприяють психологічні особливості підлітків, майже на всіх рівнях соціальних зв'язку: на рівні сім'ї та школи внаслідок емансипації, з однолітками внаслідок причин емоційної нестабільності, імпульсивності поведінки, підвищеної чуттєвості. Також слід звернути увагу на поведінку в конфліктних ситуаціях, яку молодь вибирає – перша реакція часто має афективний чи імпульсивно-агресивний характер, наслідки їх дій часто не усвідомлюються [52,106,107,110].

В ряді досліджень було формально підтверджено сильний вплив різного виду провокацій на актуалізацію агресивної поведінки. С.Тейлор провівши серію досліджень, виявив, що більша частина людей реагує на фізичні провокації рішучою контратакою [42]. Такі ж результати отримали дослідники в ході дослідження впливу вербальної агресії [42,111]. Такий тип агресії використовується частіше, ніж фізична, та наслідки можуть бути не менш

серйозні. Дослідниками була встановлена тенденція переходу вербальної агресії у відкрити фізичну (див. Додаток 3). Поширення нецензурних висловів та лайок серед сучасної молоді не викликає сумніву. Вітчизняний фахівець Л. Широкарадюк в своїх дослідженнях отримав результати, де 96% підлітків вживають різних видів лайки [55]. Дослідники зазначають, нецензурні вислови можуть використовуватись як агресивні з метою образити, так і як признак «дорослості» [112]. Тобто, під час спілкування між співрозмовниками один може вжити нецензурну лексику «автоматично», а інший в той час сприйняти як вербальну агресію. Достатньо актуальним являється вивчення вербальної агресії в контексті зростання загальної агресії.

Отже, можна зробити такі висновки: більшість людей в міжособистісних відносинах надають перевагу принципу при якому одна особистість протистоїть іншій. Р. Берон та Д.Річардсон зробили висновки, чому помста є частішою реакцією людей на напад. Вони виділили дві основні функції, де людина використовує агресію у вигляді помсти: перша- помста як захист, друга – помста як засіб підтримання гідності в очах інших [42].

Адекватним стимулом агресії є думка про те, що будь яка людина має бажання причинити шкоду, зазначають дослідники. Іншими слова сприйняття людиною ворожих намірів є так само важливим як реальні наміри людини. Е.Фромм зазначив «людина видає агресивну реакцію на свій власний прогноз...» [57,113]. Томас в своїй так званій теоремі описав процес – людина стає реальною по своїх наслідках, тоді коли оцінює ситуацію як реальну [48,114]. Ряд дослідників вважає, що люди насамперед схильні сприймати дії неспровоковані або ті що мали намір; шкода або деструктивні дії що були нанесені в цілях самозахисту, не часто є агресивними [31,42,115].

Якщо агресію сучасної молоді розглядати як помсту, то варто зазначити, що такий засіб це просто підтримка своєї гідності та соціального статусу між однолітками. За результатами 19% засуджених за насильницькі дії, мотивом свого вчинку називають «підняттям авторитету» [116].

Також варто зазначити таку особливість феномену помсти, де відплата значно часто перевищує рівень дії, який породив помсту [117,120].

Якщо говорити про ситуативні фактори агресії сучасної молоді, варто звернути увагу на військові конфлікти як в усьому світі так і в Україні. Військовослужбовцям, які стали учасниками бойових дій, отримують часто бойові психічні травми, наслідками яких є симптом агресивної поведінки та

підвищена конфліктність [118]. Вперше цілісно виділили синдром під назвою «посттравматичний стресовий розлад» в США 1980 р. Десятки тисяч військових страждають від посттравматичного стресового розладу. Існує ряд досліджень, де було виявлено, що посттравматичні стресові розлади становлять від 10 до 50% від всіх медичних наслідків бойових подій. Понад 400 тисяч жителів України є учасниками бойових дій. В Україні не велика частка військових хворіє на ПТСР, за оцінками експертів не більше 10%. Російськими соціологами було проведене опитування психологів та психіатрів, яке показало, що 30% учасників бойових дій в Афганістані та 70%- в Чечні, мають стан посттравматичного синдрому [119]. Отже, війни можна вважати не тільки наслідком, а й одним із факторів, що впливає на поширення агресії серед сучасної молоді.

Ф.Зімбардо американський психолог, провів експеримент, який дає змогу оцінити вплив соціальної ситуації на виникнення агресивної поведінки. В будівлі Стенфордського університету в підвальних приміщеннях були спеціально створені умови як у в'язниці. В продовж двох тижнів студенти повинні були бути в ролі в'язнів та охоронців. Після 6 днів, дослідники призупинили експеримент, через жорстокі відносини між так званими в'язнями та охоронцями [121].

Л.О.Кітаєв-Смик відомий дослідник з проблем стресів, виділив 5 ступенів стресогенної агресивності, на основі своїх досліджень: від тенденцій агресії, що достеменно не усвідомлюються, до здійснення агресивних дій та особливої підготовки [122].

Ряд досліджень дали результати, які підтверджують вплив ситуативних факторів на виникнення ворожості [123]. Також виявили наявність взаємозв'язку між характеристиками груп в стресових умовах та виникненням агресивних реакцій в цих групах. Низький рівень розвитку групи провокує агресивні реакції та конфлікти членів її групи [48,124].

Н.Алкіна провела дослідження результати якого показали, що агресивні дії сучасної молоді проявляються в ситуаціях, де форми поведінки не показують результат який очікувався.

Згідно результатів соціологічного дослідження вченого Д.Неміровського, молодь готова проявити фізичну агресію у 31.9% з метою захисту своїх близьких та себе, у 19% - з метою помсти, 6,7% - під впливом наркотичних речовин чи алкоголю, 2% - через впевненість у відсутності покарання, 1% - при

будь яких інших обставинах, 0,8% - з метою отримання коштів, 0,5% - через цікавість [125]. Можна сказати, що помста та самозахист це основні ситуативні фактори.

Отже, однією з найважливіших причин виникнення агресивної поведінки є ситуативні фактори, де ситуативна агресія є однією з найважливіших сторін феномену агресії серед сучасної молоді. Дослідник С.Кудрявцев виділив та описав кілька типів конфліктних ситуацій що провокують вчинення насильницьких злочинів таких як: вербальна образа, фізичне насильство, погроза [120]. Вивчення ситуативних факторів буде актуальне і надалі, оскільки вони стимулюють агресію в усіх людей без винятку, навіть і у неагресивних.

Американський дослідник М.Дойч за результатами своїх досліджень, щодо взаємного доповнення ситуативних та особистісних факторів, зробив такі висновки: кожен дуже відрізняється один від одного ступенем прояву особистісних рис в різних соціальних ситуаціях. Виділяють різні типи соціальних ситуацій, одні мають більший прояв індивідуальних рис, інші ж проявляються трошки менше в своїй поведінці [48].

В соціальній психології проблема агресії є однією з найактуальніших проблем психологічної науки. В деяких питаннях вчені дійшли більш-менш однієї точки зору, щодо загального визначення агресії та її класифікації, але все ж таки лишається ряд питань про етіологію агресії, фактори що спливають та ступінь їх впливу.

Існує ряд дослідників котрі трактують визначення агресії, як поведінку, що спрямовується на завдання шкоди іншим живим істотам. Отже, основними та головними моментами у визначенні агресії є навмисне заподіяння збитків.

Агресивні дії людини мають різні форми прояву, спеціалістами було визначено кілька типів агресії. До її основних типів агресії відносять: вербальну, фізичну та ворожу як самоціль та інструментальну як засіб агресії, агресія самозахисту та деструктивну жорстокість.

В психології налічують чотири основні методологічні напрямки, у вивченні етіології агресії. В одному із яких агресію розглядають як вроджений інстинкт(З.Фрейд, К.Лоренц), другий визначає агресію рівнем гормонів, особливостями функціонування ЦНС людини, наступний взаємопов'язує агресію з фрустрацією, тобто враховується можливість впливу зовнішнього

середовища (Л.Берковіц, Д.Доллард), останній четвертий напрям розглядає агресію як продукт соціального навчання (А.Бандура).

Більшість вчених за останні роки розглядають агресію згідно різноманітних теоретичних підходів. Основні особливості характеристик включають в себе імпульсивність та неадекватність реакцій поведінки.

Соціальні та психологічні фактори агресивних проявів напряму співпадають з становленням та розвитком особистості людей. Соціально-психологічні фактори включають в себе універсальні фактори для сучасної молоді будь якого суспільства(сім'я, однолітки, система освіти, засоби масової інформації), та фактори соціальних ситуацій в яких знаходиться особистість.

Розділ II

Експериментальне дослідження соціальних та психологічних факторів прояву агресивної поведінки сучасної молоді

2.1 Організація та методи дослідження

Особливого аналізу взаємозв'язку факторів, щодо виникнення та розвитку агресивних проявів потребує вивчення феномену агресії. Соціальні та психологічні фактори агресії потребують вивчення взаємодії з біологічними, індивідуально-психологічними та іншими принципами природної єдності та суспільного онтогенезу психіки, що сформував основоположники вітчизняної психології, в тому числі Г.С Костюк [121]. Даний підхід полягає в головному завданні соціальної психології де розкривається механізм індивідуальної соціальної реальності [122].

Систему взаємодії факторів розглядають з точки зору взаємодії соціальних та психологічних та зовнішніх факторів з особистісними та внутрішніми факторами.

З першої точки зору проблема не викликає сумнівів на рахунок впливу виховання дитини та вибору в майбутньому щодо переваги телефільмів та засобів масової комунікації. Насамперед фактор виховання буде залежати напряму від соціально-економічного становища сім'ї та в цілому суспільства.

Проблема взаємодії соціальних та психологічних факторів є набагато складнішою групою особистісних умов агресивної поведінки. Загальна методологічна проблема психології є співвідношення ендогенного(внутрішній) та екзогенного(зовнішнього) впливу, біологічного (індивідуального) та

соціального (суспільного) впливу. Філософи пробували вирішити цю проблему, але більш вдало ця вирішення цієї проблеми постало в психології.

На сьогодні у вітчизняній психології визначають два основні погляди, щодо даної проблеми. О.М Леонт'єв вважав «внутрішнє діє через зовнішнє...» [123,129]. Згідно С.Л Рубінштейну будь яке явище впливає на інше, та через внутрішні властивості явища руйнуються, через здійснення впливу. Отже, результат залежить не лише від зовнішніх факторів, а також і від внутрішніх особливостей впливу [124]. Спеціаліст Б.Ф Ломов зазначив, що взаємозв'язок соціальних та біологічних факторів визначаються в процесі розвитку психіки в більш розгорнутому вигляді [128].

Варто зазначити, що у відносно високому рівні вирішення проблеми агресивних проявів поведінки в психології на заході, до сьогодні не існує однієї думки про значення та роль особистісних, соціальних та психологічних факторів у виникненні агресивної поведінки. Згідно досліджень З.Фрейда, К.Лоренца про перевагу внутрішніх факторів, було виявлено різні методологічні основи, саме тоді коли Д.Доллард, Л.Берковіц, А.Бандура, Н.Міллер віддавали перевагу зовнішнім та соціальним факторам.

Згідно результатів комплексних досліджень виділяють перелік ендогенних(особистісних) характерних особливостей, що мають вплив на форму прояву та виникнення агресивної поведінки. До форм прояву відносять вік особи, стать, характерологічні риси, такі як тривожність, особливості характеристик центральної нервової системи, тобто врівноваженість та рівень збудження, локус контролю особистості, рівень самоконтролю, самооцінка та наявність нервово-психічних відхилень, ціннісні орієнтації особистості [42,125,126,127,130,131,132,135,136,137].

З факторів таких як характерологічні риси, особливості свідомості і т.п, можемо побачити що частина цих факторів взаємопов'язані з соціальними та психологічними чинниками. Такі фактори як вік, стать, психофізіологічні показники на відмінну від попередніх можуть негативно впливати на силу впливу, хоч і не мають прямий причинно-наслідковий зв'язок з зовнішніми факторами. Отже, вивчення соціальних та психологічних факторів прояву агресії буде правильним після проведення з урахуваннями ступенів та наявності певних особистісних рис. Західні дослідники висловили свою точку зору, щодо того як окремі ситуативні фактори несуть вплив незалежно від особистісної характеристики людини.

Перше припущення емпіричного дослідження звучить так

На сьогодні налічують два типи соціальних та психологічних факторів агресивної поведінки, перший тип – фактори діють залежно від особистісних та демографічних характеристик, другий тип – має особливий характер впливу, та діє на всіх та завжди.

В дослідженні було обрано стать, вік та тип особистості в ролі особистісних та демографічних факторів. Згідно теорії, за характером число неагресивних особистості повинно бути більшим, аніж число агресивних людей. З даної інформації можна зробити висновки, що в сучасному суспільстві різкий ріст агресивних проявів є наслідком соціальних та психологічних змін, особливо притаманні для першого типу. Більш за все сучасна молодь неагресивна за характером частіше застосовує стиль агресивної взаємодії для вирішення особливих життєвих ситуацій. Друге припущення звучить так:

Збільшення показника агресивних проявів в сучасній молоді спричинені поширеннями ситуативних проявів поміж неагресивних індивідів, як складають більшу частину сучасної молоді.

Агресія та агресивна поведінка є ***об'єктом*** даного емпіричного дослідження груп сучасної молоді, ***предмет*** – соціальні та психологічні чинники агресії сучасної молоді, роль та зв'язок між особистісними та демографічними характеристиками, та рівень агресивних проявів досліджуваних сучасної молоді.

Мета емпіричного дослідження полягає в перевірці даних припущень, а ***завданням*** у проведенні соціально-психологічного дослідження виступають феномен агресії та прояв агресивної поведінки.

Методика дослідження. Серед різних методів розроблених в психології використовується дослідження феномену агресивності та агресивних проявів.

Для вивчення агресивної поведінки, використовується метод спостереження, який спрямований на визначення психомоторних та вербальних елементів поведінки за стандартними планами та схемами. Серед схем варто виокремити схеми Патерсона, яка включає в описі 28 пунктів деструктивної поведінки дітей [42]. Проективна методика Розенцвейга [34] та методика «Карта спостережень Д.Стотта», яке включає в описі 198 пунктів фіксованих форм поведінки дітей об'єднані 16 синдромами деструктивної та дезадаптивної поведінки [34].

Найбільш актуальними методами в психологічних дослідженнях у вивченні агресії та агресивних проявів є методи опитування. Вони спрямовані на отримання вербальної інформації за допомогою використання анкет, інтерв'ю, проєктивних методик та психодіагностичних опитувальників. Найчастіше використовують опитувальник Басса-Даркі у вивченні підлітків, він складається з 75 питань, які поділені на 8 шкал: непрямая та фізична агресія, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини, вербальна агресія та роздратування. За цими показниками вираховуються індекси загальної агресивності та ворожості особистості [131,132]. Та ряд дослідників схиляють увагу на формулювання питань даного опитувальника, відповіді що дають погрішність за рахунок дії соціальної мотивації у респондента [131,132,133]. Також досліджуючи агресивність, використовують опитувальники ММРІ, Томаса, Лірі та інші.

Проєктивні методики відрізняються більш захищеним ефектом методу дослідження, та різняться більш складною обробкою та інтерпретацією. У вивченні агресії сучасні психодіагности використовують проєктивні методики такі як, ТАТ, «Чорнильні прями Роршаха», «Неіснуюча тварина», «Дім-дерево-людина», і т.п [131,134]. Ряд західних фахівців говорять, що на сьогодні немає жодного тесту в психології, який би з точністю допомагав діагностувати потяг людини до насильства, не зважаючи на існування в сучасній психології великої кількості методик, які допомагають діагностувати рівень агресії людини [135].

Причинно-наслідковий зв'язок певних значень, в першу чергу відбувається з допомогою застосування такого методу як експеримент. Цей метод певним чином допомагає контролювати значення, які вивчаються [136,137]. В соціальній психології західної частини світу, було створено кілька початкових процедур експерименту щоб вивчити феномен агресивної поведінки. Найбільш відомим методом є метод який розробив А.Басс в 60-х рр. ХХ ст., заснований на основі спеціального приладу для нанесення удару струмом для людини та має назву «машина агресії», він був використаний у великій кількості досліджень певним виглядом [14,42]. Окрім цього методу були використані й інші експериментальні методи, А.Бандурою було розроблено метод, який допомагає дослідити агресію дітей, метод гри, основою є дія об'єкту наукового дослідження з можливістю в подальшому виразити свої емоції на ляльці-манекені, аналіз вербальної агресії [42].

В емпіричному дослідженні було використано опитування та психодіагностичне тестування. Емпірична перевірка припущень може бути здійснена таким методом як опитування та психодіагностичне тестування, за

допомогою яких можна розкрити кореляційний зв'язок між агресивними проявами і соціальними та психологічними чинниками.

Отже, основою дослідження є кореляційний підхід, метод перевірки гіпотез(припущень), з допомогою якого можна встановити зв'язок між змінними, де рівні не змінюються, та вимірюються дослідником [138].

Щоб результати біли більш достовірними дослідження було проведено анонімно, респондентами було вказано вік та стать.

Респондентам було запропоновано такі методики:

1.Методика на виявлення типу особистості Дж.Голланда (див. Додаток 4). Методика складається з опитувальника, який містить 42 пари різних професій, де респондент в кожній парі має обрати якій професії він надає перевагу. З допомогою ключа визначається 6 типів соціальної направленості людини, згідно вибору певних професій [139,140].

- соціальний тип – панує соціальними вміннями та вимагає контактів з людьми.; психологічно впливає на настрій людини; намагається виховувати та вчити; діяльність напряду пов'язана з почуттями, вмінням спілкуватись та емоціями.
- Інтелектуальний тип – несоціальний, аналітичний,орієнтований на соціальну працю; переважають в основному теоретичні, та в деякій мірі практичні цінності; діяльність пов'язана з абстрактним мисленням.
- Реалістичний тип – орієнтований та несоціальний тип, який орієнтується на теперішнє, емоційно стабільний але залежить від певних чинників, діяльність спрямована на конкретні речі.
- Конвенціональний тип – притаманний людям з стереотипним характером; діяльність характеризується конкретним, практичним та чітко структурованим характером. Консервативний, оригінальний та залежний.
- Артистичний тип – притаманний екстаревтам, діяльність спрямована більш на емоції, інтуїцію та уяву; незалежний в рішеннях, та не дотримується умов суспільства.

Дану методику часто застосовують в профорієнтації прийому на роботу. Вибір даної методики для дослідження пояснюється принципом за яким в даній методиці розрізняються типи особистості, а саме соціальної спрямованості особистості. Методика Голланда розкриває основні змістовні аспекти такі як характер діяльності, вчинки людини, які дозволяють визначити тип особистості

так вважає О.М.Леонтьєв [123]. Також в кожній професії є свої соціальні цінності, отже кожна професія по своєму відображають структуру свідомості людини, що є головним об'єктом поняття типу особистості. Доречність вибору методики Дж.Голланда відображається в одному із головних об'єктів поняття типу особистості.

2.Проективна методика Вагнера «Hand-тест», спрямована на дослідження рівня агресивної поведінки людей. Американські дослідники Е.Вангер, Б.Брайклін та З.Піотровський видали цю методику в 1962 р. основна ідея даної методики належить Е.Вагнеру. Методика складається з 9-ти карток де зображені кисті рук людини та 10-та пуста карта (див. Додаток 5). На думку дослідників, використане зображення рук є основним засобом взаємодії з суспільством, так як більшість відповідей тесту пов'язані з моторною сферою індивіда [141, 142, 143]. В ході дослідження респонденту потрібно відповісти, яку функцію виконує рука що зображена на карті.

Обробка відповідей класифікується за 11-ма категоріями:

- 1) агресія (Agg) – відповіді, в яких рука виконує агресивні, ворожі дії (напад, нанесення пошкоджень, образа і т.п.);
- 2) директивність (Dir) – рука сприймається як керуюча, що активно впливає на іншу людину (віддає наказ, вказує напрям і т.ін.);
- 3) страх (F) – відповіді, що відображають страх перед агресією з боку інших (рука, яка захищається від удару);
- 4) емоційність (Aff) – відповіді, в яких рука виражає емоційно позитивне відношення до інших, прив'язаність, кохання (рука, яка протягнута для допомоги, дарить квіти, гладить по голові);
- 5) комунікація (Com) – рука, яка спілкується з іншими, при цьому спілкування пов'язано з почуттям рівності сторін (рука, яка жестикулює, вказує дорогу, виражає привітання і т.п.);
- 6) залежність (Dep) – рука, яка шукає допомоги, щось просить у інших людей (рука жебрака, що просить милостиню);
- 7) демонстративність (Ex) - рука виконує дії, пов'язані з самовиразом, демонстративністю (жінка протягує руку для поцілунку, рука, яка щось показує);

8) каліцтво (Crip) – рука сприймається як хвора, покалічена, деформована (зламана рука, рука хворої або мертвої людини);

9) активні безособистісні дії (Act) – рука, яка виконує певні нейтральні фізичні дії (щось пише, спирається, ш'є, тримає і т.п.);

10) пасивні безособистісні дії (Pas) – рука, яка не виконує будь-яких дій (лежить, відпочиває, звисає);

11) опис (Des) – категорія відповідей, в яких міститься лише опис руки, без тенденції до будь-якої дії (вродлива рука, пухлява рука і т.ін.).

В більш ширшому варіанті інтерпретації використовують 14 категорій оцінки, до наведених вище відносять також напругу, відмову відповіді та галюцинації.

До пунктів «агресія» та «директивність» відносять відповіді, які відносять автори до готовності респондента до зовнішніх проявів агресії, оточення та небажання пристосування. Такі пункти як «страх», «емоційність», «комунікація» і «залежність», відображають можливість соціальної кооперації. Відповіді, які відносяться до іншого переліку оцінки агресії не враховуються. Вирахувати кількісний показник агресії потрібно за формулою 1.1 в балах.

Формула 1.1.

Вирахування коефіцієнту агресивності в “ Hand-тест ” Вагнера [143]

$$I = \Sigma (\text{Агресія} + \text{Директивність}) - \Sigma (\text{Страх}^* + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

Існує кілька варіантів норм. Згідно одному з джерел, про підвищену агресивність показник «I», який перевищує значення «+1» [39,144]. В даній роботі використовувалась норма, де значення «+1» є показником високого рівня агресивності [143]. Якщо показник «I» дорівнює «0» це свідчить про те, що людина може проявити агресію до добре знайомих людей, а у спілкуванні з незнайомими добре контролює агресію. Нормою вважається коли показник «I» має мінусовий бал, і агресія можлива лише в окремих випадках.

Вагнер описував відкриту агресивну агресію («I»), як поведінку яка заперечує соціальні норми в спільній діяльності [143]. Отже, за допомогою обраної методики можемо виділити в цілому схильність до агресивних проявів.

Автори методики виходили з гіпотези, що головним числом відкритої агресивної поведінки є не присутність агресивних тенденцій, а недорозвиток

причин соціальної кооперації [143]. Отже, так само важливою є і сама структура, так само як і кількісний показник (I).

Дана методика, окрім показника «I», дає можливість визначити ряд інших додаткових показників MAL(ступінь особистісної дезадаптації), WITH(тенденція втечі від реальності), PATH(наявність психопатології).

Вибір даної методики був спричинений відносно високою валідністю та надійністю, якщо порівнювати діагностику агресії за іншими методиками, таким як один із відомих опитувальників Басса-Даркі. Якщо порівняти дану методику з іншими проєктивними методиками, за допомогою яких можна діагностувати агресивність людини, «Hand-test» дає результати стандартного характеру, що є зручним у використанні.

Етап дослідження проводився з метою перевірки першого припущення, тобто для перевірки гіпотези про присутність певних соціальних та психологічних причин на вплив агресивних проявів сучасної молоді.

В дослідженні приймало участь 30 респондентів, серед них 15(50%) осіб жіночої статі та 15(50%) осіб чоловічої статі віком 19-25 років. Генеральну вибірку складала група молоді 19-25 років.

Респондентам було запропоновано дві методики: опитувальник Дж.Голланда та Проєктивна методика Вагнера «Hand-тест».

2.2 Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Статистичний аналіз результатів, які були отримані в дослідженні були піддані стандартній процедурі математико-статистичної обробки. Де були використані методи первинної статистичної обробки результатів (вирахування середньо статистичних значень, підрахування відсотків, розробка комплексних таблиць).

Отримані результати емпіричного дослідження наведені в таблицях 2.1 - 2.10. Таблиця 2.1 містить загальні результати загальної вибірки респондентів. В таблицях 2.2 та 2.3 містяться результати дослідження генеральної вибірки за статтю, і таблиця 2.4 та 2.5 – результати дослідження генеральної вибірки за типами особистості.

Аналіз результатів. Аналіз результатів проведеного дослідження допоміг виявити такі тенденції та закономірності [145].

В першу чергу варто зазначити, що в даному дослідженні не виявили ні однієї повністю однакової ситуації де агресивна реакція респондентів була б схожою, не беручи до уваги стать, вік та тип особистості. Існують соціальні ситуації, що справді спричиняють агресивні прояви в більшій половині респондентів, але кожна за характером впливу є індивідуальна. Отже, твердження про присутність соціальних та психологічних факторів агресивних проявів в сучасній молоді, що впливають не залежно від характерних рис особистості, в даному дослідженні емпірично не підтверджується.

Таблиця 2.1

Результати емпіричного дослідження
(генеральна вибірка)

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.Вербальна активна пряма	3	14	29	4	9	65	9	46	18	4	3	16

2. Вербальна – активна – непряма	47	25	4	3	3	7	2	1	8	13	1	18
3. Вербальна – пасивна – пряма	9	35	22	2	7	25	2	15	12	1	2	28
4. Вербальна – пасивна – непряма	57	11	2	1	1	6	2	3	6	5	2	20
35. Фізична – активна – пряма	44	6	5	6	3	10	6	38	9	1	0	11
6. Фізична – активна – непряма	79	8	1	1	2	3	2	5	3	1	0	8
7. Фізична – пасивна – пряма	55	15	2	3	1	5	0	2	12	3	0	18
8. Фізична – пасивна – непряма	6	49	37	5	8	23	4	16	16	2	17	31
9. Немає агресії		18	35	87	80	18	83	51	25	76	79	33

Більш поширеними типами агресивної поведінки в генеральній вибірці респондентів (таблиця 2.1) є вербальна-активна-пряма агресія (лише 3% респондентів вказали, що «ніколи так не вчиняли») та фізична-пасивна-непряма (6%). Розповсюдження агресії першої форми є закономірною, тому що вона є більш компетентною ніж фізична, відноситься до певних субкультурних норм, та має вищий рівень делікатності в сучасному суспільстві. Агресія другої форми

Тип агресії	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина нічого не пообіцяла	Коли я був у поганому	Коли я був у нетверезому	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	4	15	25	7	11	55	9	39	18	4	2	18
2. Вербальна – активна – непряма	65	12	1	7	5	8	2	1	9	10	0	13
3. Вербальна – пасивна – пряма	10	35	22	1	5	21	5	11	7	3	0	23
4. Вербальна – пасивна – непряма	56	11	2	1	2	6	4	4	6	6	3	17
5. Фізична – активна – пряма	33	5	7	9	4	17	9	43	13	3	0	11
6. Фізична – активна – непряма	71	10	2	3	1	8	2	11	6	3	0	12
7. Фізична – пасивна – пряма	53	15	1	4	2	4	0	7	12	11	2	17

8. Фізична – пасивна – непрям	10	35	6	10	17	5	16	5	17	3	16	23
9. Немає агресії		25	40	83	79	25	80	29	53	76	81	36

Таблиця 2.3

*Результати емпіричного дослідження
(результати дівчат)*

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина нічого не пообіцяла	Коли я був у поганому	Коли я був у нетверезому	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	3	13	39	5	7	75	11	53	16	1	7	12
2. Вербальна – активна –	35	42	6	3	1	7	1	1	10	16	1	17

непряма												
3. Вербальна – пасивна – пряма	9	33	22	1	11	33	1	22	16	1	4	28
4. Вербальна – пасивна – непряма	60	16	0	0	0	4	0	5	1	2	1	22
5. Фізична – активна – пряма	51	6	1	5	0	4	1	36	3	0	0	13
6. Фізична – активна – непряма	91	5	1	0	0	0	0	3	1	2	0	1
7. Фізична – пасивна – пряма	54	17	5	0	0	4	0	0	13	2	0	19
8. Фізична – пасивна – непряма	3	63	38	3	7	24	14	3	20	21	0	37
9. Немає агресії		12	30	88	80	10	87	21	47	81	70	29

Ситуація №2(антипатія до людини) хлопці та дівчата обирають агресивну реакцію, хлопці обирають переважно вербальну-пасивну-непряму та фізичну пасивну непряму форму агресії; дівчата більш схильються до вербальної-активної-непрямої та фізичної-пасивної-непрямої.

Ситуація №3(поганий настрій) орієнтовно дві третини респондентів кожної з груп агресивно реагують, хлопці в таких ситуаціях частіше обирають фізичну-пасивну-непряму, а дівчата – вербальну-активну-пряму.

Ситуація №4(стан алкогольного сп'яніння) більша половина респондентів з двох груп реагують не агресивно, агресивні реакції були виявлені в 17% хлопців та 11% дівчат. Вибір хлопців частіше припадає на прямі форми вербальної та фізичної агресії.

Ситуація №5(ненавмисна вербальна образа) обидві групи респондентів реагують не агресивно, негативні прояви були виявлені в 21% хлопців та 18% дівчат. Вибір хлопців найчастіше припадає на вербальну-активну-пряму та фізичну-пасивну-непряму агресію, а в дівчат – вербальну-пасивну-пряму.

Ситуація №6 (навмисна вербальна образа) велика частина респондентів з двох груп реагують переважно вербальною-активною-прямою агресію, дівчата використовують саме цей тип частіше від хлопців, агресивні реакції в ситуаціях проявляють 74% хлопців та 87% дівчат.

В ситуації №7(ненавмисний поштовх) більша кількість респондентів двох груп реагують не агресивно; дівчата в ситуації агресивної реакції більш схилиються до вербальної-активної-прямої агресії, в той час як хлопці окрім вербальної-активної-прямої обирають ще й тип фізична-активна пряма агресія; в загальному в цій ситуації 16% хлопців та 14% дівчат обирають агресивні реакції.

Ситуація № 8(навмисна фізична агресія) більша частина респондентів (82% хлопців та 89% дівчат) реагує агресивно; більшість хлопців вибирають вербальну-активну-пряму агресію та фізичну-активну-пряму агресію (з однаковою частотою); дівчата вибирають також ці типи поведінки, але частіше використовують вербальну форму агресії.

Ситуація №9 (заважають мені або моїм друзям) орієнтовно 50% респондентів з кожної групи демонструють агресивну реакцію, в основному використовують такі форми агресії як: вербальна-активна-пряма та фізична-пасивна-непряма.

Ситуація №10(компанія друзів) на присутність агресивної реакції вказали 10% хлопців та 16% дівчат, основною формою агресії в обидвох групах є вербальна-активна-непряма форма агресії.

Ситуація №11 (наказ до агресії) закликає до агресивних дій 16% хлопців та 21% дівчат, в яких головною формою агресивних дій являється фізична-пасивна-непряма агресія.

Вплив типу особистості. Основними та найбільш розповсюдженими формами агресивної поведінки в представників таких типів особистості як:

інтелектуальний, реалістичний та підприємницький є вербальна-активна-пряма та вербальна-пасивна-пряма агресія. Соціальний та артистичний тип – вербальна-пасивна-пряма та фізична-пасивна-непряма агресія; конвенціональний тип – вербальна-пасивна-пряма та фізична-пасивна-непряма. В найменшій мірі в представників реалістичного типу також присутня фізична-пасивна-непряма та фізична-пасивна-пряма, у всіх інших типів – фізична-активна-непряма. В таблицях 3.4 та 3.9 наведені результати та аналіз відповідей представників різноманітних типів в конкретних ситуаціях.

Таблиця 3.4

*Результати емпіричного дослідження
(результати представників реалістичного типу)*

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина нічого не пообіцяла	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково мене побачила	Коли ця людина навмисно мене побачила	Коли ця людина випадково мене побачила	Коли ця людина навмисно мене побачила	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	0	0	49	0	0	66	18	16	0	0	0	17

2. Вербальна – активна – непряма	32	16	0	16	16	17	0	0	17	16	0	17
3. Вербальна – пасивна – пряма	0	17	31	0	0	49	0	0	0	15	0	17
4. Вербальна – пасивна – непряма	66	0	0	0	0	0	0	0	16	0	17	16
5. Фізична – активна – пряма	33	16	0	17	0	0	0	51	0	0	0	17
6. Фізична – активна – непряма	50	0	0	0	0	0	0	16	0	34	0	16
7. Фізична – пасивна – пряма	66	0	17	0	0	0	0	17	0	32	0	17
8. Фізична – пасивна – непряма	32	51	16	0	0	0	0	16	0	0	0	0
9. Немає агресії		31	33	66	84	16	83	34	49	66	82	50

Таблиця 3.5

Результати емпіричного дослідження
(результати представників інтелектуального типу)

Тип агресії	Тип ситуації (%)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина нічого не пообіцяв	Коли я був у поганому	Коли я був у нетверезому	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина випадково	Коли ця людина навмисно	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	7	6	33	5	0	63	6	26	11	0	3	13
2. Вербальна – активна –	65	16	4	3	0	3	0	0	6	12	0	13

непряма												
3. Вербальна – пасивна – пряма	10	42	28	0	0	17	0	7	10	0	0	21
4. Вербальна – пасивна – непряма	60	6	0	0	0	3	0	4	3	4	4	24
5. Фізична – активна – пряма	38	13	7	14	0	10	0	28	10	0	0	21
6. Фізична – активна – непряма	81	6	0	0	0	3	0	3	4	4	0	6
7. Фізична – пасивна – пряма	67	13	0	0	0	0	0	3	8	0	0	13
8. Фізична – пасивна – непряма	17	37	42	6	11	10	7	13	17	0	17	21
9. Немає агресії		24	33	78	89	29	85	42	60	83	78	37

Таблиця 3.6

*Результати емпіричного типу дослідження
(результати представників соціального типу)*

Тип агресії	Тип ситуації (%)												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина ніколи не погрожувала	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково наїхала на мене	Коли ця людина навмисно наїхала на мене	Коли ця людина випадково наїхала на мене	Коли ця людина навмисно наїхала на мене	Коли ця людина випадково наїхала на мене	Коли ця людина навмисно наїхала на мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм друзям)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так
1.Вербальна – активна – пряма	3	17	47	6	5	70	10	48	24	4	7	22	

2. Вербальна – активна – непряма	32	38	4	4	5	14	2	3	16	20	3	32
3. Вербальна – пасивна – пряма	14	35	27	3	10	27	2	17	11	3	2	25
4. Вербальна – пасивна – непряма	58	11	2	3	3	11	2	2	3	6	5	26
5. Фізична – активна – пряма	43	10	6	8	2	12	2	35	6	2	0	17
6. Фізична – активна – непряма	79	7	3	2	2	5	2	11	5	5	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	53	22	6	2	2	5	0	2	12	3	2	17
8. Фізична – пасивна – непряма	2	46	37	2	11	21	6	15	22	3	17	36
9. Немає агресії		24	32	83	78	10	81	24	55	73	71	24

Таблиця 3.7

*Результати емпіричного дослідження
(результати представників конвенційного типу)*

	Тип ситуації (%)
--	------------------

Тип агресії	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	Я ніколи так не вчиняв	Коли мені ця людина ніколи не погрожувала	Коли я був у поганому настрої	Коли я був у нетверезому стані	Коли ця людина випадково наїхала на мене	Коли ця людина навмисно наїхала на мене	Коли ця людина випадково наїхала на мене	Коли ця людина навмисно наїхала на мене	Коли ця людина чимось заважала мені (моїм рухам)	Коли я знаходився в компанії моїх друзів	Коли мені наказували так	Інша ситуація
1. Вербальна – активна – пряма	7	18	23	0	7	67	3	40	13	0	4	15
2. Вербальна – активна – непрям	71	13	0	3	0	0	0	0	7	10	0	4
3. Вербальна – пасивна – пряма	4	29	15	0	0	34	2	26	13	0	2	32
4. Вербальна – пасивна – непрям	55	17	0	0	0	7	0	2	6	0	5	15
5. Фізична – активна – пряма	45	4	2	0	0	3	0	45	2	0	0	7
6. Фізична – активна – непрям	80	5	2	0	0	4	0	4	2	3	0	4

1. Вербальна – активна – пряма	0	15	39	12	15	52	23	53	27	16	5	13
2. Вербальна – активна – непряма	47	27	3	7	13	13	3	4	13	21	0	17
3. Вербальна – пасивна – пряма	7	41	31	4	3	23	4	7	0	4	0	27
4. Вербальна – пасивна – непряма	59	21	7	8	3	7	4	3	7	8	4	23
5. Фізична – активна – пряма	27	21	7	23	8	20	11	27	28	8	0	23
6. Фізична – активна – непряма	65	16	3	3	4	7	4	21	13	7	0	8
7. Фізична – пасивна – пряма	47	21	7	8	4	3	0	5	11	4	0	27
8. Фізична – пасивна – непряма	11	53	35	12	11	15	7	11	33	7	0	27
9. Немає агресії		23	31	77	76	35	71	27	33	71	75	32

1. Вербальна – активна – пряма	2	13	35	7	12	73	12	58	18	0	2	10
2. Вербальна – активна – непряма	43	34	3	5	2	8	0	4	12	11	1	16
3. Вербальна – пасивна – пряма	11	35	18	0	11	28	4	18	17	4	2	25
4. Вербальна – пасивна – непряма	71	12	1	0	0	5	0	5	4	2	0	21
5. Фізична – активна – пряма	45	10	4	6	2	5	7	38	6	0	0	10
6. Фізична – активна – непряма	82	4	0	0	0	2	0	7	4	1	0	7
7. Фізична – пасивна – пряма	57	15	5	1	2	5	0	4	15	2	0	12
8. Фізична – пасивна – непряма	8	59	32	6	6	24	4	16	15	0	21	41
9. Немає агресії		15	44	85	76	17	82	24	44	88	75	35

Провівши аналіз результатів, що наведені вище дозволяє зробити такі висновки:

Ситуація №2 (антипатія до людини) представники кожного із типів особистості реагують переважно агресивно(від 68% до 87% респондентів реагують агресивно); люди інтелектуального типу більше обирають вербальну-пасивну-пряму агресію, решта- фізичну-пасивну-непряму.

Ситуація №3(поганий настрій) орієнтовно дві третини респондентів кожної з груп реагують агресією; люди реалістичного, соціального, підприємницького та артистичного типу переважно вибирають вербальну-активну-пряму агресію, а респонденти інтелектуального та конвенціонального типу – фізичну-пасивну-непряму.

Ситуація №4(нетверезий стан) більша частина респондентів реагують не агресивно, присутність агресивних реакцій налічують 6%(конвенціональний тип) та до 32% (реалістичний тип) респондентів; Респонденти більшої частини типів використовують фізичну-активну-пряму агресію, в агресивних проявах.

Ситуація №5 (ненавмисна вербальна образа) переважно більша частина респондентів реагує не агресивно, агресивна реакція присутня від 10%(інтелектуальний тип) та до 25% респондентів(підприємницький тип); при агресивній реакції респонденти підприємницького, конвенціонального та артистичного типу особистості більш часто обирають вербальну-активну-пряму агресію, реалістичного типу –вербальна-активна-непряма,

Ситуація №6 навмисна вербальна образа) респонденти кожного з типів переважно реагують вербальною-активною-прямою агресією, де більш за все використовується артистичним типом; агресивні ситуації спостерігаються від 65%(підприємницький тип) до 88%(соціальний тип) респондентів.

Ситуація №7 (ненавмисний поштовх) більша частина респондентів кожного з типів особистості реагують не агресивно; в цій ситуації респонденти вибирають від 9% (конвенціональний тип) до 27% (підприємницький тип). В більшій частині ситуацій респонденти вибирають вербальну-активну-пряму агресію.

Ситуація №8 (навмисна фізична агресія) більша частина респондентів реагують агресивно – від 56%(інтелектуальний тип) до 79%(конвенціональний тип). Респонденти реалістичного, інтелектуального та конвенціонального типу, переважно вибирають фізичну-активну-пряму агресію, в той час коли респонденти соціального, артистичного та підприємницького типу обирають вербальну-активну-пряму.

Ситуація №9 (заважають мені або моїм друзям) агресивна реакція демонструється близько від 56%(артистичний тип) та до 77%(підприємницький тип), 50% респондентів; респонденти соціального та артистичного типу переважно часто вибирають вербальну-активну-пряму агресію, підприємницького, конвенціонального та інтелектуального типів обирають фізичну-пасивну-непряму, а респонденти реалістичного типу обирають кілька типів невербальної та вербальної агресії.

Ситуація №10(компанія друзів) на присутність агресивної реакції респондентів вказує від 14% (артистичний тип) до 34%(реалістичний тип); більш розповсюдженою формою агресивних проявів серед всіх типів окрім реалістичного є вербальна-активна-непряма агресія; люди реалістичного типу переважно вибирають фізичну-активну-непряму агресію.

Ситуація №11(наказ до агресії) закликає до агресивної дії від 18% (реалістичний тип) до 31% (соціальний тип) респондентів, що переважно вибирають фізичний-пасивний-непрямий тип, респонденти вибирають вербальну-пасивну-непряму агресію.

Загальні тенденції. Підрахувавши отримані результати, можемо зробити такий висновок: виділяють кілька загальних тенденцій внаслідок реакцій сучасної молоді в окремих ситуаціях суспільства. Наприклад, внаслідок контакту з людьми, людина почуває антипатію, переважно в більшості ситуацій являється поведінка типу фізичної-пасивної-непрямої агресії. Цей самий тип агресії часто провокується в спілкуванні людей, де один із них заважає другому або ж людина має поганий настрій. На спеціальну вербальну образу переважно більша кількість молоді використовує вербальну реакцію, а при наявності навмисної фізичної агресії може бути також вербальною-активною-прямою або ж фізичною-пасивною-прямою. Присутність в групі збільшує велику ймовірність проявів вербальної-активної-непрямої агресії. У випадку, агресії боку молоді може бути спричинена вказівкою/наказом авторитетних осіб, переважно виступає фізична-пасивна-непряма агресія.

Отже, згідно результатів дослідження, можна сказати, що агресивні прояви виникають як цілеспрямований та свідомий захисний механізм в стресових ситуаціях.

Дослідження дало результати, де було встановлено, що ні одна з перерахованих вище ситуацій не була спрацьована за схемою S – R. Такі дії

залежать від особистісних рис людини, в тому числі від віку, статі та типу особистості.

Вплив соціальних та психологічних факторів на утворення та вираження агресивних проявів сучасної молоді напряму поєднаний з окремими особистісними та демографічними складовими.

Проаналізувавши результати цього дослідження, ми врахували популярний соціально-психологічний ефект, який описали відомі на той час американські вчені Е.Джонсом та Р.Нісбет. Зміст даного ефекту зводиться до того, що учасник в певній ситуації при роз'ясненні своїх дій виділяє більш на зовнішні обставини, що виникли в певних умовах, тоді як спостерігач акцентує увагу на особистісних якості учасника [146]. До того ж, зважаючи на фактори викликані певними умовами поведінки, покази, з боку діючих осіб є більшою мірою точними. Варто звернути увагу та врахувати обраний метод опитування, результати, які ми отримали дозволяють зазначати про певні закономірності та окремі тенденції.

Варто зазначити, що дослідження дало змогу вивчити вплив ситуацій, які часто зустрічає сучасна молодь різного віку. Поза дослідженням лишились незвичні експериментальні життєві ситуації та відбиток на агресивні прояви людей. Згідно дослідженням, що були проведені російськими психологами дають сенс припускати, що в кожного з особистостей є присутня персональна реакція на незвичні життєві ситуації [147].

Загалом, за результатами як першого так і другого емпіричного дослідження, можна схематично показати вплив соціальних та психологічних факторів агресивних проявів сучасної молоді з індивідуальними особистісними характеристиками (Додаток 6).

3.1 Обґрунтування змісту та процедури психокорекційної тренінгової програми

Аналізуючи дослідження можна зрозуміти що, явище агресії потребує більше засобів для попередження причин виникнення агресивної поведінки. Вчені Р.Берон та Д.Річардсон дотримуються думки, що агресію можна коректувати за допомогою негативного методу, тобто методом усунення факторів, які сприяють для проявів. Покарання та вивільнення в деякій мірі використовуються щоб контролювати агресію [154].

Дослідниця Т.Г Румянцева також розглядає такі способи фізіологічного контролю агресії, до яких відносять хірургічне втручання, видалення певних ділянок мозку, електростимуляція мозку, зміна гормонального балансу, фармакотерапія. Вона вважає, що метою цих методів є вирішення соціальних питань [155]. К.Мойерс розглядає контроль агресії на фізіологічному рівні [156]. З кожним роком стає важчою з об'єктивних та суб'єктивних причин. В.В Рибалка зазначив «особистість формується внаслідок складних процесів

соціалізації, соціального розвитку, які пов'язані з соціальними перетвореннями суспільства та індивіалізації...»[157].

Г. Патерсон розглядає конструктивний психоаналітичний підхід щодо агресивності, де науково обгрунтовані рекомендації та система практичних заходів обмежується в потрібному напрямку.

Ряд дослідників присвятили свої праці профілактики та корекції емоційних станів, що пов'язані з агресією [156,158]. Р.Кемпбелл в своїй роботі розглядає агресію з позиції релігії. Він вважає, що головна причина гніву є невпевненість любові до себе, а також виділяє дві форми вираження гніву: зрілі та незрілі. Саме агресію він відносить до другого типу [159]. До заходів профілактики та корекції агресії він пропонує: більше часу проводити в колі близьких, та більше приділяти часу для спілкування, коли людина цього потребує. В корекційній роботі особливого значення потрібно приділяти формуванню інтересів особистості, основою яких є характер та здібності.

Метою даної програми є визначення сутності явища агресії, його типів та причин виникнення, яке дасть можливість адекватно реагувати та сприймати агресивну поведінку як свою так і інших, зрозуміти зміни інтелектуальних компонентів агресії, адекватне емоційне відношення та поведінкові реакції до явища агресії.

Згідно теоретичного та емпіричного аналізу можна виділити такі фактори агресивних проявів міжособистісного конфлікту по групах: психічний стан, індивідуальні фактори, не до кінця зрозумілі процеси, фактори мотивації, психічні ознаки, елементи мотиваційної структури, сімейні особливості.

Корекційна програма ґрунтувалася на перевірці достовірності факторів, які є причиною агресивних проявів особистості. Були виділені такі фактори агресивних проявів: тривожність, дії психологічного захисту, елементи мотиваційної структури, мотивація успіху та невдач, самооцінка, особливість характеру.

В залежності до обраних факторів, було обрано такі методики: тест «Шкала реактивної та особистісної тривожності», методика Русалова, методика діагностики особистості на мотивацію досягнення успіху та невдач т.Єлєрса, методика «Ціннісні орієнтації» Рокіча, опитувальник Шмішека, опитувальник Плутчика, дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн.

3.2 Перевірка ефективності впровадження експериментальної тренінгової програми.

Результати проведеного статистичного дослідження показали слабкий зв'язок між рівнями рефлексивності та агресивності ($r=0,146$). Оскільки в молодому віці посилюється та збільшується характеристика свідомості, за рахунок рефлексії молодий організм збільшує здатність заглибитись в собі, в своїх переживаннях, зрозуміти свої емоції не тільки від зовнішніх факторів та подій, а й як обставину власного Я.

Визначено невагомий зв'язок між агресивністю та самооцінкою респондентів ($r=0,9$). Вдосконалення агресивних проявів є результатом негативного навикишнього ставлення, яке сприяє занижений ступінь самооцінки. За рахунок агресії чоловіча частина докладає зусиль повернути втрачену самооцінку, що була знижена внаслідок впливу оточуючих, та завищення рівня самооцінки.

Мотивування до успіху несе вплив на ступінь агресивності особистостей, був зафіксований середнього ступеню зв'язок ($r=0,39$). Це можна пояснити, що частим здобуттям успіху спричинюються сильні звички «атаки», удача може бути як внутрішнім (швидке полегшення гніву) так і зовнішнім (звільнення перешкод чи досягнення цілей).

В ході дослідження було визначено, що особистості з високим рівнем агресії, холеричний та сангвінічний тип темпераменту мали – 4%, це підтверджується зв'язками між типами темпераментів та агресивністю, також серед цих типів темпераменту варто вказати: інтенсивність реакцій, імпульсивність, рівень активності та незалежність. Отже, не дивно що більший відсоток агресивних особистостей встановили холерики - незалежні та імпульсивні, та сангвініки – активні.

Респондентами були використані такі механізми психологічного захисту: 4% заперечення – виступає в неусвідомлених відмовах від негативної інформації для самооцінки, 10% - регресія, спрощення форм поведінки, 15% - раціоналізацію, 69% - проекцію. Окрім агресивних особистостей, здебільшого захисним психологічним механізмом є проекція – захист на психологічному рівні свого «Я», згідно якого усвідомлюються власні помилки, задля зняття з себе почуття вини.

В ході дослідження за отриманими результатами було виявлено, що більш розповсюдженими цінностями є самоконтроль, старанність, відповідальність, раціоналізм, вихованість, акуратність та життєрадісність.

Отримані результати після проведення тесту акцентуації характеру, виявили що 25 осіб мають домінуючий екзальтований темперамент. Це пояснюється особливістю віку, оскільки особистості однаково реагують як на щасливі та радісні події так і у сумних та вразливих подіях та розчаруваннях. Конфлікти для особистостей з екзальтованим типом в переважній більшості здійснюються в результаті надмірної чутливості.

Дані що були отримані в ході дослідження піддавалися статистичній обробці, в результаті якої можна виділити такі головні причини агресивних проявів особистостей: холеричний та сангвінічний тип темпераменту, психологічний механізм захисту – психологічний захист «Я», акцентуація характеру – екзальтований темперамент, рефлексія ($r=0,146$), самооцінка ($r=0,9$), мотивація досягнення успіху та подолання невдач ($r=0,129$).

Висновки

В соціальній психології проблема агресії є однією з найактуальніших проблем психологічної науки. В деяких питаннях вчені дійшли більш-менш однієї точки зору, щодо загального визначення агресії та її класифікації, але все ж таки лишається ряд питань про етіологію агресії, фактори що спливають та ступінь їх впливу.

Існує ряд дослідників котрі трактують визначення агресії, як поведінку, що спрямовується на завдання шкоди іншим живим істотам. Отже, основними та головними моментами у визначенні агресії є навмисне заподіяння збитків.

Агресивні дії людини мають різні форми прояву, спеціалістами було визначено кілька типів агресії. До її основних типів агресії відносять: вербальну, фізичну та ворожу як самоціль та інструментальну як засіб агресії, агресія самозахисту та деструктивну жорстокість.

В психології налічують чотири основні методологічні напрямки, у вивченні етіології агресії. В одному із яких агресію розглядають як вроджений інстинкт (З.Фрейд, К.Лоренц), другий визначає агресію рівнем гормонів, особливостями функціонування ЦНС людини, наступний взаємопов'язує агресію з фрустрацією, тобто враховується можливість впливу зовнішнього середовища (Л.Берковітц, Д.Доллард), останній четвертий напрям розглядає агресію як продукт соціального навчання (А.Бандура).

Більшість вчених за останні роки розглядають агресію згідно різноманітних теоретичних підходів. Основні особливості характеристик включають в себе імпульсивність та неадекватність реакцій поведінки.

Соціальні та психологічні фактори агресивних проявів напряму співпадають з становленням та розвитком особистості людей. Соціально-психологічні фактори включають в себе універсальні фактори для сучасної молоді будь якого суспільства (сім'я, однолітки, система освіти, засоби масової інформації), та фактори соціальних ситуацій в яких знаходиться особистість.

Результати даного емпіричного дослідження отримало констатацію припущень про дію соціальних та психологічних факторів агресивних проявів які пов'язані з деякими особистісними та демографічними особливостями, такими як тип особистості та стать. Загалом, дане дослідження дало результат, що між статтю та діями певних факторів існує співвідношення між статтю та дією індивіда, факторів агресії таких як: стиль виховання та присутність соціальних оцінок, присутня конфліктність між батьками і деякі соціальні ситуації; типи особистості також співвідносяться з такими факторами: регулярні конфліктні ситуації між батьками, алкогольна залежність в батьків, групи ровесників, виховання, кінофільми, присутність соціальні схильності та деякі соціальні стани.

Дане дослідження не дало емпіричного підтвердження про присутність різнобічних соціальних та психологічних факторів агресивних проявів, де дії не залежали б від особистісних та демографічних характеристик. Було встановлено, що в загальних щоденних ситуаціях, які спричинюють агресію, молодь реагує згідно віку, статті чи типу особистості. Та було визначено напрями агресивної агресії респондентів на конкретні життєві ситуації.

Висвітлено, що сучасна молодь в молодіжному довіклі з високим ступенем агресивних проявів займають більшу частину. Загальна кількість молоді з

різними соціально-статевими групами мають нормальний рівень агресивності. Отже, збільшення агресивних проявів в сучасному середовищі спричинені розповсюдженням мотивів агресії між не агресивних особистостей, що складають більшу частину сучасної молоді. В загальному, для вирішення даної проблеми є в подальшому розробити ряд досліджень, адже феномен агресивної поведінки є одним із основних напрямків вивчення природи взаємодії людини з іншими.

Загалом, ми з'ясували фактори, які впливають на міжособистісний конфлікт. І навіть через те, що початки агресивної поведінки сформовані в людській природі, і їх складно здолати, можна ослабити її потужність або попередити психологічними засобами. Обізнаність факторів, які сприяють виникненню агресивних проявів, дадуть змогу розробити систему методів профілактики вдалого вирішення навичок для їх усунення, з перспективою праці в цьому напрямку.

Список використаної літератури

- 1.Ананьев Б.Г О проблемах современного человекознания – СПб:Питер.2001-272 с.
- 2.Берковиц Л. Агресия: причины, последствия и контроль –С._ПБ:прайм ЕВРОЗНАК,2001- 510 с.
3. Бандура А. Теория социального научения пер.с англ. – СПб Евразия 2000, 320с.
4. Берковиц Л. Агресия: причины, последствия и контроль – С._ПБ:прайм ЕВРОЗНАК,2001- 510 с.
- 5.Бэрн.Р., Ричардсон Д. Агресия: пер. С англ. – СПб. Питер 1997.- 176 с.
- 6.Ганзен В.А Системные описания в психологии. – Л.:изд-во ленинградского ун-та –1984г. –176..с

7. Дроздов О. Агрессология как междисциплинарная галузь научных исследований// Социальная психология. – 2006.№1. – С. 43-58 .
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль –С. _ПБ:прайм ЕВРОЗНАК,2008- 512 с.
9. Занюк С. С. Психология мотивации та емоцій: Навч. посібник для студентів гуманіт. факультетів ВНЗ. - Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. - 180 с.
10. Немов Р. С. Психология. В 3 книгах. Книга 1.Общие основы психологии - М.: Издательство ВЛАДОС, 2008. - 688 с.
11. Гордякова О.В. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе // Психологический журнал. – 1999. – Т.20. - №4. – С.96 – 101.
12. Understanding Psychology. Fourth Edition. - Random House, New York,1986. - P.554.
13. .Шибутани Т. Социальная психология: пер. с англ.- Ростов-наДону: Феникс,1998.- 544 с
14. 27. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: пер. с англ. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
15. Айзенк Г. Ю. Структура особистості// Психология особистості в трудах закордонних психологів. Хрестоматія/ ред. А. А. Реана - СПб.: Питер, 2000 - 320 с.
16. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. - М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2000. - 512 с.
17. Адлер Альфред. Мотив власти// Адлер Альфред. К., 1997- С.235-241.
18. Горьковая И.А. Проявления агрессивного поведения у делинквентных подростков // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- СанктПетербург, 2-8 октября,1994).- Екатеринбург, 1996.- С.32 - 36.

19. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №5. – С.14-16.
20. Знаков В.В. Понимание асоциальными подростками ситуации насилия и унижения человеческого достоинства // Вопросы психологии. – 1990. - № 1. – С.20 – 27.
21. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки? // Социологические исследования. – 2001. - № 2. – С. 134 – 136.
22. Аликина Н.В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних. Автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 1989. – 17 с.
23. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. - М.:Институт практической психологии, Воронеж: НП "МОДЭК", 1996. - 96 с.
24. Реан А.А., Коломенский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПб.: Питер, 1999. – 416 с.
25. Немировский Д.Э. Мотивы противоправных действий молодежи // Социологические исследования. - 1992. - №3. - С.93 - 96.
26. Яремчук М.Н. Особенности проявления агрессии детьми и подростками // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 483. – С.197 – 200.
27. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: пер. с англ. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
28. Попов В.Г. Молодежь в сфере криминогенного влияния // Социологические исследования. – 1998. - № 5. – С. 72 – 79.
29. Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи. - М.:Высшая школа МВД СССР, 1971. - 173 с.

30. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
31. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: пер. с англ. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 510 с.
32. Хольм М. Им мог бы стать любой // Социальнопсихологические и медицинские аспекты жестокости. – 2001. - № 1. – С. 87 – 91.
33. Тюріна В.О. Дитяча чутливість та жорстокість // Педагогіка та психологія.-1997.-№1.-С.100 - 104.
34. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин, 1996. - 187 с.
35. Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия: пер. с англ. - СПб.:Питер, 1997. – 336 с.
36. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000 – 656 с.
37. Меркулов И.В. Происхождение и сущность “дедовщины” в армии // Социологические исследования. – 1993. - № 12. – С. 109 – 112.
38. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений: пер. с англ. – М.: АпрельПресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с
39. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин, 1996. - 187 с.
40. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость (сокращенное изложение главы из книги Krech D., Cruchfield R., Livson N. Elements of Psychology. N.Y., 1974) // Вопросы психологии. – 1992. - №1. – С.84 – 97.

41. Бовть О.Б. Причини агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку // Педагогіка і психологія. - 1997. - №1.- С.94 -100.
42. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия: пер. с англ. - СПб.:Питер, 1997. – 336 с.
43. Грабська І.А. Насильство у подружніх стосунках: зарубіжний досвід досліджень та консультування // Практична психологія та соціальна робота.- 1998. - №9. – с.20 - 22.
44. Robert B.Cairns, Beverley D.Cairns, Hongling Xie, Man-Chi Leung, Sarah Hearn. Paths Across Generations: Academic Competence and Aggressive Behaviors in Young Mothers and Their Children // Developmental Psychology. – 1998. – Vol.34. – No.6. – P.1162 – 1174.
45. Большой толковый психологический словарь: пер. с англ. / Ред. А.Ребер. – М.: Вече, АСТ, 2000. – Т. 1 (А – О). – 592 с.
46. .Келли Г.Ф. Основы современной сексологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 896 с.
47. Попова Г.В. Порушення функцій родини і девіантне поведіння підлітків // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2001. - № 517. – С. 145 – 147.
48. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
49. Белінська І.А. Психологічні типи відхилень у розвитку особистості підлітків з алкогольно узалежненої сім’ї. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2000. – 19 с.
50. Меньшикова Е. Жестокое обращение с детьми и его возможные отдаленные последствия // Психологический журнал.- 1993.
51. Стаценко А.Н. Механизмы развития, профилактика и лечение

- агрессивных форм нарушений поведения у подростков // Журнал невропатологии и психиатрии имени С.С.Корсакова. – 1988. - №8. – С.90 – 93.
52. Горьковая И.А. Проявления агрессивного поведения у делинквентных подростков // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- СанктПетербург, 2-8 октября,1994).- Екатеринбург, 1996.- С.32 - 36.
53. Завражин С.А., Староверова М.П. Жестокость и подросток // Социологические исследования. – 1991. - №12. – С.85 - 87.
54. Двіжона О.В. Вплив сім'ї на формування асоціальної поведінки підлітків // Актуальні проблеми психології. Т.1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України. – 2002. – Частина 3. – С. 35 – 41.
55. Широкоградюк Л. Лихослів'я в сім'ї та школі: психологічнопедагогічний аспект // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. - №8. – С.19 – 22.
56. Dengerink H.A., Covey M.K. Implications of an escape-avoidance theory of aggressive responses to attack. // Aggression: Theoretical and empirical reviews. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 163-188.
57. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.
58. . Долматова Е.И.. Редя Г.П. Психологическая характеристика подростков, содержащихся в детском приемнике-распределителе // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научнопрактической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.: РИПКРО, 1997. - С.42 - 44.

59. Huesmann R.L., Eron L.D., Lefkowitz M.M. and Walder L.O. Stability of Aggression Over Time and Generations // *Developmental Psychology*. – 1984. – No. 20. – P.1120 – 1134.
60. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.:Аспект Пресс, 1999. – 376 с.
61. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник. – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.
62. Марченко Н.И. К вопросу о генезисе и сущности неуставных отношений // *Социологические исследования*. – 1993. - № 12. – С. 112 – 115.
63. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: Институт психологии РАН; КСП+; Академический проект, 1999. – 448с.
64. Шурухт С.М. Агрессивность педагогов // *Психологическая газета (“Иматон”)*. - 1996.- №6.- С.5.
65. 2.Иовчук Н.М., Северный А.А. Учитель и ученик: истоки психологического насилия // *Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997)*.- М.:РИПКРО,1997.-С.44 - 47.
66. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000 – 656 с
67. Ермаков В.Д. Противоправное поведение подростков – это чаще всего групповое поведение // *Криминологи о неформальных молодежных объединениях / Отв. ред. И.И.Карпец*.- М.:Юридическая литература.-1990.- С.78 - 83.
68. Критика буржуазных теорий молодежи: пер. с нем. / общ. ред. Б.К.Лисина. - М.:Прогресс,1982. - 335 с.

69. Calhoun G., Light D., Keller S. *Sociology*. – 6th edition. – McGraw-Hill, Inc., 1994. – P.651.
70. Моргун В.Ф., Седых К.В. Неформальные подростковые группы // *Возрастная психология: детство, отрочество, юность: Хрестоматия / Сост. и научн. ред. В.С.Мухина, А.А.Хвостов*. – М.: Академия, 1999. – С. 428 – 436.
71. Сундиев И.Ю. *Анатомия неформальных объединений (типология и характеристика) // По неписанным законам улицы ...* - М.: Юридическая литература, 1991. – С. 46 – 56.
72. Мяло К. Казанский феномен // *Новое время*. - 1988. - №33 (С. 41-43) - 34 (С. 40-42).
73. Рожков А.Ю. Молодой человек 20-х гг.: протест и девиантное поведение // *Социологические исследования*. – 1999. - № 7. – С. 107 –114.
74. Бааль Е.Г. В конфликте с законом // *По неписанным законам улицы ...* - М.: Юридическая литература, 1991. – С. 279 – 296.
75. Dacey J., Kenny M. *Adolescent Development*. – WCB Brown & Benchmark, 1994. – P.345.
76. Кудріна Т.С., Мартинюк В.М. Функції неформальних молодіжних об'єднань // *Проблеми соціальної психології. Проблеми соціальної активності молоді*. - К., 1992. - Вип.2. - С.68 - 77.
77. Яблонский Л. Шайка делинквентов как промежуточная группа // *Социология и преступность: современные буржуазные теории*. Сб. статей: пер. с англ. / Под ред. Б.С.Никифорова. - М.:Прогресс, 1966. - С.355 – 366.
78. Желуховцев А. «Культурная революция» с близкого расстояния (Записки очевидца). - М.:Политиздат, 1973. - 262 с.

79. Ольшанский Д.В. Психология масс. – СПб.: Питер, 2001. – 368с.
80. Паренс Г. Агрессия наших детей: пер. с англ. – М.: Издательский Дом “ФОРУМ”, 1997. – 160 с.
81. Башкатов И.П. Психология неформальных подростково-молодежных групп. – М.: Информпечать, 2000. – 336 с
82. Социология молодежи: учебник / Под ред. В.Т.Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского Университета, 1996. – 460 с.
83. Казмиренко В.П., Казмиренко Л.І. Криміногенна поведінка в неформальних молодіжних об'єднаннях як об'єкт соціальнопсихологічного аналізу // Проблеми соціальної психології. Проблеми соціальної активності молоді.-К.,1992.-Вип.2.-С.77 - 83.
84. Радзиховский Л.А. Неформальные молодежные объединения: проблемы психологического анализа // Советская педагогика. – 1988. - № 9. – С. 75 – 79.
85. Inquiries in Sociology / Ed. by J.W.Barth, C.R.Janssens, P.J.Linderman, J.L.Schiller. – Allyn and Bacon, Inc., 1978. – P. 390.
86. .Рощин С.К. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня // Психологический журнал. –1990. – Т.11. - № 5. – С. 3 – 16.
87. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: пер. с нем. - М.:Педагогика,1991. - 141 с.
88. Бехтерева Н.П. Мотивы рока // Известия. – 1987. – 24 декабря (№ 358) – С.3.
89. Можгинский Ю.Б. Признаки расстройств настроения и их динамика как показатели патологического агрессивного-криминального поведения у подростков // Дети и насилие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции (Москва- Санкт-Петербург, 2-8

- октября,1994).- Екатеринбург, 1996.- С. 88 – 92.
90. Романовская И.В. Детская агрессивность, как причина преступного поведения // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 492. – С. 128 – 129.
91. Социология молодежи: учебник / Под ред. В.Т.Лисовского. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского Университета, 1996. – 460 с.
92. Семенов В.Е. Исследование процессов восприятия произведений литературы и искусства: социально-психологические аспекты // Психологический журнал. – 1985. – Т.6. - № 3. – С. 142 – 149.
93. Абраменкова В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре. – М.-Воронеж: МОДЭК, 2000. – 416 с.
94. Полуэхтова И.А. Американские фильмы на российском экране // Социологические исследования. – 1994. - № 10. – С. 113 – 119.
95. Дроздов О.Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді // Вісник Харківського Університету. Серія “Психологія”. – 2000. - № 483. – С. 48 – 53.
96. Дроздов О.Ю. Телебачення, як джерело впливу на соціальну спрямованість молоді // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України, 12 листопада 1998 р.-К.:Гнозис,1998.- С.481 - 486.
97. Дроздов А.Ю., Скок Н.А. “Психология агрессивного поведения”: спецкурс в профессиональном образовании // Ананьевские чтения: (Тезисы научно-практической конференции “Ананьевские чтения – 2001”) / Под общ. Ред. А.А.Крылова, В.А.Якунина. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2001. - С. 499 – 500.

98. Болескина Е.Л. Потребители игровой компьютерной культуры // Социологические исследования. – 2000. - № 9. – С. 80 – 87.
99. Щеглов Л.М. Агрессия, сексуальное насилие и культура // Дети России: насилие и защита. Материалы Всероссийской научнопрактической конференции (Москва, 1-3 октября, 1997).- М.:РИПКРО,1997. - С.141 - 142.
100. Calhoun G., Light D., Keller S. Sociology. – 6th edition. – McGraw-Hill, Inc.,1994. – P.651.
101. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.:Абрис, 1994. – 168 с.
102. Гулевич О.А. Социальные представления о преступлениях в межличностной и массовой коммуникации // Вопросы психологии. – 2001. - № 4. – С. 53 – 67.
103. Рондели Л.Д. “Киноменю” школьников // Социологические исследования. – 1995. - № 3. – С. 92 – 94.
104. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.:Издательство Ленинградского университета, 1968. - 339 с.
105. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: Институт психологии РАН; КСП+; Академический проект, 1999. – 448с.
106. Tedeschi J.T. Social influence theory and aggression // Aggression: Theoretical and empirical reviews. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 135 - 162.
107. Конфликтология: учебное пособие для студентов специальности «Школьный практический психолог» и учителей общеобразовательных школ / Сост. З.И.Белоусова, Л.И.Мищик. – Запорожье: ЗГУ,1993. – 132 с.

108. . Дроздов О.Ю. Соціальні прояви насильства стосовно жінок: соціально-психологічний аналіз проблеми // Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття: Матеріали обласної науково-практичної конференції / О.Б.Коваленко (відп. ред.) та ін. - Чернігів, ЧДПУ, 1999. - С.199 - 202.
109. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социологические исследования. – 1998. - №9. – С. 106 – 109.
110. Кузікова С.Б. Корекція «Я»-концепції як умова подолання конфліктності у підлітків. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. – К., 2000. – 20 с.
111. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки? // Социологические исследования. – 2001. - № 2. – С. 134 – 136.
112. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. – К.:Академпред, 1994. – 191с
113. Рондели Л.Д. “Киноменю” школьников // Социологические исследования. – 1995. - № 3. – С. 92 – 94.
114. Гришина Н.В. Психология социальных ситуаций // Вопросы психологии. – 1997. - № 1. – С. 121 – 132.
115. Ferguson T.J., Rule B.G. An attributional perspective on anger and aggression // Aggression: Theoretical and empirical reviews. - New York: Academic Press, 1983. - Vol. 1. - P. 41 – 74.
116. Дроздов О.Ю. Агресивність сучасної молоді: соціальнопсихологічні аспекти // Психологія на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань. В 3 т.- К.: Гнозис, 1998.- Т.І.- С.451 - 454.
117. Аронсон Э. Общественное животное: Введение в социальную

психологию: пер. с англ. – М.:Аспект - Пресс, 1998. – 518 с.

118. Захаров Б.В., Кучер А.А. Особенности боевой психической травмы и способы психологической реабилитации военнослужащих // Мир психологии. - 1998. - №2. - С.80 - 85.

119. Пожидаев Д.Д. От боевых действий – к гражданской жизни // Социологические исследования. – 1999. - № 2. – С. 70 – 75.

120. Кудрявцев С.В. Межличностный конфликт как причина насильственного преступления. Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.05. – М., 1989. – 20 с.

121. Зимбардо Ф. Стэнфордский тюремный эксперимент // Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – С.296 – 320.

122. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. - М.: Наука, 1983. - 368с.

123. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: пер. с польск. / Общ. ред. О.В.Овчинниковой. - М.: Прогресс, 1979. - 392 с.

124. Подорога В.Я. Социально-психологический анализ поведения группы в стрессовой ситуации // Социально-психологические проблемы личности и коллектива школьников и студентов: Сб. научных трудов / Отв. ред. Л.И.Уманский. – Ярославль: Ярославский гос. пед. ин-т им. К.Д.Ушинского, 1976. – Вып. 45. – С.87 - 90.

125. Немировский Д.Э. Мотивы противоправных действий молодежи // Социологические исследования. - 1992. - №3. - С.93 - 96.

126. Берн Ш. Гендерная психология: пер. с англ. – СПб.: ПраймЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.

127. Берн Ш. Гендерная психология: пер. с англ. – СПб.: ПраймЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.

128. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.:Наука, 1984. – 444 с.
129. Левитов Н.Д. От фрустрации к агрессии // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. - № 5. – С. 116 – 120.
130. Дроздов О.Ю., Скок М.А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник. – Чернігів: ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, 2000. – 156 с.
131. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. - СПб.: Питер,1999. – 528 с.
132. Бурлачук Л.Ф., Савченко Е.П. Психодиагностика: психодиагностический инструментарий и его применение в условиях социальных служб. - К.:АЛД,1995. – 100 с.
133. Бурлачук Л.Ф., Савченко Е.П. Психодиагностика: психодиагностический инструментарий и его применение в условиях социальных служб. - К.:АЛД,1995. – 98 с.
134. Проективная психология: пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.
135. Fletcher T.A., Brakel S.J., Cavanaugh J.L. Violence in the workplace: new perspectives in forensic mental health services in the USA // British Journal of Psychiatry. – 2000. – No. 176. – P. 339 – 344.
136. Методы социальной психологии / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1977. – 176 с.
137. Солсо Р., Джонсон Х., Бил К. Экспериментальная психология: практический курс: пер. с англ. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 528с.
138. Корнилова Т.В. Введение в психологический эксперимент:

- учебник. – М.: Издательство Московского университета, ЧеРо, 1997. – 256 с.
139. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога. – М.: Просвещение, Учебная литература, 1996. – 346 с.
140. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учебное пособие / Под общ. ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – 560 с.
141. Дроздов О.Ю. Проективна методика “Тест руки”: з досвіду використання на молодіжних вибірках // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - № 7. – С. 24 – 27.
142. Дроздов О.Ю. Проективна методика “Тест руки”: досвід вивчення агресивної поведінки сучасної молоді” // Методичні матеріали до тренінгових курсів психологів установ виконання покарань “Використання сучасних психотехнологій у роботі психологів установ виконання покарань” (9-10 жовтня 2001 року) / За ред. В.Ю.Дмитрієва, С.О.Чебоненко, І.Г.Богатирьова. – ЧОУ ДД ПВП, 2001. – С. 46 – 50.
143. Курбатова Т.Н., Муляр О.И. Проективная методика исследования личности «HAND – ТЕСТ»: Руководство по использованию. – СПб.: ГП «ИМАТОН», 1996. – 56 с.
144. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск: Ильин, 1996. - 187 с.
145. Дроздов О.Ю. Ситуативні фактори агресивної поведінки молоді // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001.– Частина 1. – С.38 – 49.
146. Джонс Э., Нисбет Р. Действующее лицо и наблюдатель:

- различия в восприятии причин поведения // Пайнс Э., Маслач К.
Практикум по социальной психологии: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000.
– С.149 – 164.
147. Магомед-Эминов М.Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация // Вестник Московского университета. Серия 14 («психология»). – 1996. - №4. – С. 26 – 35.
148. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.:Либідь, 1999. – 536 с.
149. Пахальян В.Э. Психопрофилактика в образовании // Вопросы психологии. – 2002. - № 1. – С. 38 – 44.
150. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
151. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса: пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
152. Максименко С.Д. Генетическая психология: методологическая рефлексия проблем развития в психологии. – М.:Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
153. Максименко С.Д. Основи генетичної психології: Навчальний посібник. – К.:НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.
154. Кэмпбелл Р. Как справиться с гневом ребенка.— СПб., 1997.— 200 с.
155. Семенюк Л М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции,— М., 1996.— 96 с.
156. Парене Г. Агрессия наших детей. — М., 1997.— 60 с.
157. Румянцева Т Г. Агрессия и контроль,—Вопросы психологии,— 1992.— 561.— С. 35—40.

158. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно орієнтованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навч.-метод, посібник.— К.: НікаЦентр, 2003.— 204 с.
159. Линденфилд Г. Как: справиться с гневом: Позитивная стратегия управления сильными эмоциями.— М., 1997.— 288 с.